

ОМОН МУХТОР 7

АЁЛЛАР МАМЛАКАТИ ВА САЛТАНАТИ

Романлар ва ҳикоялар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1997

(...Устида жанда, бошида кулоҳ — бир туп қаландарлар: «Ҳақ дўст, ё Оллоҳ!» — деганча бозорни айланиб, карвонсаройга бормай, туғри қабристонга бориб, тамадди қила бошлашди. Биров, нега бундай қилдинглар, деб қизиққанида, улар кулишди:

— Ҳамманинг ҳам ахйри келадиган жойи шу...)

ОСТОНАДА СОЧИЛГАН САТРАЛАР

Бу ёзганим барчаси — эски гап.
 Биронта янги гап йўқ! Тополмайсиз.
 Лекин сизни эски гаплар...
 қизиқтирмайдими?!

Менинг отам (эски одам эдилар!) бир кун бари-
 бир орқага қайтасан, дердилар.
 Мен олдинга қараб югурар эдим...
 Бу кун қайта бошладим.

Аслида, эгнимиздаги тун, уйни безашимиз ажра-
 либ турмаса, — бизнинг ота-боболардан фарқимиз
 йўқ.

Бу кун янги булиб курунган дунё —
 эртага эскира бошлайди.

Бу дунёга кимлар келиб-кетмаган:

*Жаранг-журунг,
 жаранг-журунг.
 Қум тепаларни оралаб,
 Кунгилда орзу-армонлар —
 Олис уфқни қоралаб,
 Судралиб борар карвонлар.
 Жаранг-журунг,
 жаранг-журунг.*

*Чарҳдек айланиб давронлар,
 Чирмашиб гўё томонлар, —
 Юрак-багрингни поралаб,
 Бирдек судралар карвонлар.
 Жаранг-журунг,
 жаранг-журунг.*

*Утиб-тинган не буронлар,
Йулларда булган суронлар,
Бизга «бир четдан муралаб»,
Судралар ҳамон карвонлар.
Жаранг-журунг,
жаранг-журунг.*

Отам улганларида, ёнларидан арзимаган уч-тўрт сўм пул чиқди. Қогозга ураб, ип билан боғланган.

Очиб қарадик. Бундай ёзув:

*«Мени кўргани келган кимдир буни тушириб қол-
дирган. Тоғиб, топширинглар. Ишондим...»*

«Қорнимга йигламайман, қадримга йиглайман!» — эскими, янгими, гапни одамлар ухшатади...

Биз, умуман, йигламаймиз. Аммо:

Йиглашга тўғри келса, сиз нимани деб йиглайсиз?!

Кулишга тўғри келса-чи?! Масалан?!

Мен бировни севмасам, китоб ёзармидим?!

Остонада овора қилмай, ичкарига бошлайвер, — гапингни гапиравер чўзмасдан, дейсизми?!

Ҳа, албатта.

Демак...

Марҳамат!

* * *

Бир дўстимиз айтар эди:

«Ақлли бўлсам, нима қилай?!»

У ўзининг ақлли эканлигидан изтироб чекар ва завқланиб, ҳайратланарди.

Бошқа бир дўстимиз кўпинча бошини чайқаб, шундай дер эди:

*«Мен ўз ақлимни бировнинг қалласига жойлаёл-
майман!»*

«Чуввара тугишдан мурод — гушт ейиш!» — деган экан қайсидир мутафаккир. Яъни, кимдир (қачондир) чиқиб, бутун халқни аҳмоқ қилгиси келган тақдирда ҳам, дунёда ақлли одамлар топилади.

(«Тарихда мисоллар жуда кўп бунга!»)

Худога шукр, бизда ҳеч ким халқни аҳмоқ қилиш-ни уйламайди. Ҳамма инсофли, диёнатли... Аммо ба-рибир, ақлли одамлар учрайди.

Бу — минг йиллик ривоят шу одамлар тўғрисида!

АЛҚИССА...

Утган замонда, узимиз томонда, —
 бир вилоят бор;
 вилоят шаҳарларидан бирида —
 катта бозор
 (Шаҳрисабз бозорини эслайсизми, Гиждувон бозориними?!) —

лекин, у
 худди ҳовуз; чуқурликда жойлашган;
 бу ерга атроф тепаликлардан
 одамлар
 тушиб келишар эди.

Бозор пайшанба ва якшанба кунлари айниқса гав-
 жум,

қолган кунлар санжоброқ булар эди.

Бу ерда — Шарққа хос, —
 анқонинг уругидан бўлак

ҳамма нарса сотилар эди. Ҳул мева, қуруқ мева;
 сомонми? — сомон, қозонми? — қозон; бешикчи,
 пичоқчи, кулол, заргар, чегачи дуконлари; ниҳоят,
 дарвозалар пинжида ёймачилар, атторлар...

Кунлардан бир куни:

мана, шу бозорни

шаҳар фуқароси, оддий қурувчи — Мулла Тошпу-
 лат

тепаликда туриб, анча томоша қилди.

Унинг аниқ мулжали йуқ. Уйда зерикиб, кучага
 чиққан; нимадир олсам оларман, деб бозорга қараб
 юраверган эди. У муайян қарорга келолмай, ахийри,
 пастга энди.

Кун — чоршанбаи муродбахш. Кеч кира бошлаган;
 бозорда одам саноқли эди.

Яқин дарвозадан ичкарига кириб, ёймачилар ёнидан
 утиб кетаётганича, Мулла Тошпулат бехос тўхтади.

Барча ёймачилардан четда, кўқон дўппини бошига
 қийшиқ кўндирган чувак юзли бир киши эски пустиак
 устида утирар; унинг олдида сотадиган ҳеч вақо кў-
 ринмас эди!

Мулла Тошпулат, бу одам бозорда нима қилиб ути-
 рибди, деб ажабланди. Қиблага юз тутгани билан у
 намоз уқийтган ёки зикр тушаётганга ухшамайди! Бо-
 зор унақа жой ҳам эмас! Тиланчи, десанг, ёнида тур-

васи, тупланган чақа, кирланган сўм йўқ! Бунинг устига, «Худоё, раҳмат айла қул очиб омин деганларни!»— қабалида бирон калимани минғирлаётгани ҳам йўқ! Обрули савдогарлар сингари, — аксинча, — жиддий, кибор утирибди! Ҳаммадан қизиқ жойи, афтидан, ўз машғулоти билан банд кимсани эслатади!

Шуларни уйлаб бир лаҳза тухтаган Мулла Тошпулат, йулида давом этиб, оз-моз мева-чева, кўк харид қилди. Кейин, бозордан чиқиб кетаётиб, —

бояги одам қаршисида
яна серрайди.

Ҳеч нарсага тушунолмаётганидан, энди беихтиёр
Мулла Тошпулат —

у ён утди, бу ён утди;
ассалому алайкум, деб кўрди;
ҳорманг, деб сўрашган булди.

Бироқ чувак юзли киши гудраниб, бошини иргашдан нарига утмади; Мулла Тошпулат билан гаплашишга негадир —

рағбат билдирмади.

Мулла Тошпулат паришонланиб, тепаликка кутарилганича, уйига жунади.

ШУНДАН СУНГ...

У бояги одамни уч-тўрт кун эслаб, уйлаб юрди.

Кейин, жонига текканидан: «Эй менга шу сабил қолган эканми?! Кучадаги бировга ишим борми?! Бошимга ураманми?!» — деб, ўз-ўзидан хафа булиб, дуч келганини эсламасликка, уйламасликка қарор қилди.

Унутиши мумкин эди! Лекин, —

кейинги пайшанба кuni бозорга бориб,
яна кўзи тушди...

Бозор қайнаган кунда ҳам, кўқон дўшпили киши —

жиддий, кибор утирар; ўз машғулоти билан «банд» эди!

Мулла Тошпулат бу гал олдингидан баттар тааж-жубланиб, паришонланди.

Уйга қайтгач, қўр тукиб утирган «савдогар»ни унутишга қанча уринмасин, унутолмади.

Бу одам бозорда нега утирибди, у нима сотаётган экан, деган гап Мулла Тошпулатнинг хаёлида айлангани-айланган эди!

Келаси ҳафта Мулла Тошпулат яна бозорга борди.

Душанба,

кейин, чоршанба куни.

Кейин, жумаи муборак...

У, ниҳоят эски пустиак устида утирган зотга яқинлашиб, қадрдонлардек қушқуллаб кўришди.

— Узр, биродар... Сиз бозорда нега бундай утириб-сиз?! Нима сотяпсиз?! — деб дангал сўради.

— Инсон бозорга зарурат учун келади. Ноиложликдан! — деди «еймачи» сал упкаланган оҳангда. Кейин, қўшиб қўйди: — Мен сотадиган нарсанинг сизга кераги йўқ!

Гап тутагандек эди.

Мулла Тошпулат ўз саволларига жавоб олган, кўнгли ҳам тинчигандек эди.

Ортиқ индамай, «еймачи»дан узоқлашди.

Аммо уйга қайтгач, бозордаги «ошна»сини ҳамон унутолмай, ўз-ўзидан норозилана бошлади. Хуноб була бошлади.

Бу одам нима сотаётган эканки, менга кераги йўқ, деган гап хаёлидан кетмас эди!

Мулла Тошпулат кундан-кун баттар тажангланмоқда эди. Ахийри, унинг сабр-косаси тўлди.

У яна бозорга борди.

— Узр, албатта, биродар,— деди Мулла Тошпулат.— Лекин, нима сотяпсиз, менга айтсангиз! Булмаса, мен тинчимайман. Сизни ҳам тинч қўймайман...

— Мен сотадиган нарсанинг сизга кераги йўқ! — деди «еймачи» босиқлик билан. — Юз-кўзингиздан кўриб турибман!

— Балки, менга керакдир?! Сиз қаяқдан биласиз! Хуп, менга керак булмаса, бола-чақамга... Айтинг! — қайсарланди Мулла Тошпулат.

— Сиз барибир олмайсиз!

— Оламан! Хуш, гапираверинг.

— Ақлимни ярмини сотаман!

Мулла Тошпулат, пустиак устидаги зот қаршисида чўк тушиб утирган эди; ўрнидан ирғиб туриб кетди.

Умрида у, бундай мато бозорда сотилгани ёки харид қилинганини кўрган ҳам, эшитган ҳам эмасди!

Бир лаҳза саросималаниб-ташвишланди. Эзилди. Йўқ, кейин...

мен аввалдан соддалик қилибман, тушунмапман, бу одам телба экан, девона экан, деб уйлаб, Мулла Тошпулат этак силкиганча, бозорни тез тарк этди.

Анча кун уйдан чиқмай ётди.

Назарида, энди бозорга боришига ҳам, руй берган
воқсани эслаб юришига ҳам эҳтиёж қолмаган эди!

Бироқ,
яна булмади...

ЧУЛИ ИРОҚ...

Мулла Тошпулат дунёда куйган одам эди!

Унинг суюкли хотини вафот этган; икки қизини
узатиб, у шаҳар этагидаги бир ҳовлида сунгги йиллар
терақдек буй берган уғли Тоштемир билан қолган
эди...

Ҳар қандай ота, фарзандим менга ухшасин, дейди.

Ҳар қандай фарзанд отага ухшайди, албатта. Ле-
кин...

Шундай кишилар борки, улар учун бу ухшашлик
муҳим аҳамиятга эга; бахт. Ухшамаслик фожиадир!

Дорбознинг уғли дорбоз булмаса, у ўлади! Чупон-
нинг уғли таёқни ташлаб қочса, дала-даштда «Чули
ироқ» янграйди!

Мулла Тошпулат бу тоифага кирмаса ҳамки, шунга
яқин; унинг етти пушти «отасининг боласи» бўлиб
келган эди. Бошқача бўлиши мумкинлигини тасаввур
килолмас эди!

Булар — қурувчилар сулоласи; шунчаки қурувчи
эмас, қули гул усталар эди. Одатда, фарзандлар, қар-
риндошлар, синашга шогирдлар уста атрофида даста-
га бирикиб, иморатни кутаришдан ойнакорлик, нақш-
корликкача — барча ишни бажаришар, бутун бинони
қўлдан чиқаришар эди.

Мулла Тошпулат — олдин падари бузруквори қо-
шида, кейин эса узи даста тузиб, умрини шу тахлит
утказган эди. Лекин у ёши олтмишга бориб-бормай
чарчаган, бунинг устига, ёшлигида бармоқларини со-
вуққа олдирганидан, қули ишга ҳам яроқсиз ҳолга
тушган эди. Мана, энди шогирдлари баъзан даврага
тортиб туришларига қарамай, унинг бирон ишни эп-
лашига ишончи кам эди.

Ота-боболари сингари уғлига умид боғлаган Мулла
Тошпулат, аввалдан уғлини уз йулига бошлаган эди.
Болалиқдан даврага қушиб, хунар ўргатиш, тарбия бе-
ришга уринган эди! Бироқ...

— асов отнинг тизгини қачон, қандай қулидан чи-
қиб кетганини у билмай қолди! Бола улғайган сайин
бошқа кучага қараб йул олган эди.

Йуқ, уларнинг муносабатини ёмон, деб бўлмасди. Мулла Тошпулатнинг ҳамон жон-жигари — ўғли; икки кузи — ўғли эди! Тоштемир ҳам отасини бошида кутариб юришга ҳаракат қилар эди! Хонадонда — қизларнинг гоҳида келиб, меҳрибонлик кўрсатишларини айтмаганда, — аёл қули етмаганидан, қозон осишми, кир ювишми?! — бу насибани ота-бола баҳам куришар эди. Ҳарҳолда, улар уйни: «*Супурги тегмаган хонумон хароб!*» — деган куйга солишмаган эди! Умуман, бир-бирига суяниб, тотув-аҳил яшашар эди.

Шунинг баробарида, отаси изидан Тоштемир устачиликдан қўлини тортган эди!

Хул, отанга қанчалик оғир эканлигини билмапсан, қурувчиликка қизиқмапсан, майли — отанг улганни кунидан шунисига ҳам рози! — дунёда ҳунар кун, биронгасини танла! Бу бўлмаса, тижорат билан шуғуллан! Бу ҳам бўлмаса, уқиб, муллаларга эргаш... Бозорга бориб, мардикорлик қил, ҳаммолик қил...

Даҳшатли жойи шундаки, дунёда Тоштемирнинг кунгли бор —

ишнинг ўзи йуқ эди!

Фақат бу эмас,

унинг қони-жонида

хафсалами-иштиёқ; тирик бадандаги руҳ —

Ҳаёт Ишқи аталмиш туйғунинг ўзи

йуқ эди!

Дарвеш-қаландар! — уззу-кун

куча-куйда судралиб юрар эди.

Уйда ҳам

соатлаб бир нуқтага тикилиб утиради.

На мақсад, на дард...

ҚУРУҚ СУМБАТ!

Мулла Тошпулат ўғли туғрисида уйлаб, изтироб чекар эди.

У тушунмас эди... Нега бундай бўлди?!

Болага ёшлигида онадан айрилиб, она меҳрига туймай ўсгани таъсир қилдимиз?! Ёки, Мулла Тошпулатнинг ўзи ўғлига яхши тарбия бера олмадимиз?!

Ҳамманинг фарзанди аввалдан-охир ёнида туради. Пинжиги киради; гаҳ деса, қўлига қўнади... Мулла Тошпулат нима гуноҳ қилган, қандай қарғишга қолган эканки, итга ҳам, битга ҳам буюрган шу оддий неъматдан мосуво юрибди?! Ота-боболари — етти пушти ичида ҳеч кимнинг бошига тушмаган савдо,

келиб-келиб, унинг бошига тушиди?! Мустаҳкам ҳалқа узилди?!

Шундай булиши шартмиди?!

Мулла Тошпулатни бу уйлар тун-кун эговлар эди...

Лекин — Мулла Тошпулат ақлли одам эди! Ғам-андухга ботиб, куксини ерга бериб етишдан фойда йуқлигини ҳис этар эди. У меҳрибонлик, босиқлик билан уғлини йулга солиш устида бош қотирарди. Баъзан, уғлим ҳали ниҳол, қаёққа қайирса, қайрилади, деб янгидан умидланар; баъзан боламнинг ҳаёти олдинда, йул бошида турибди, ким булади-ю, қасрга боради, деб ташвишланар эди.

Мулла Тошпулат уғлига бот-бот панд-насиҳат қилар эди. Бироқ ГАПнинг узи —

Тоштемирнинг бир қулогидан кириб, иккинчисидан чиқадими ёки умуман, калласига кирмайдими?! — айтиш қийин эди. Бунинг устига, болаликда бийронхушзабон бўлган Тоштемир энди тилини йуқотгандек эди... Мулла Тошпулат фақат олтита сўзни билган, шароитга қараб, уларни ишлатган бир одам туғрисида эшитган эди! Тоштемир уша одамдан ҳам утказган — атиги учта сўзни, сўз ҳам эмас, нидони қайтаришга одатланган эди. У нимадандир мамнун бўлса «Оҳ-оҳ!» дер, ажабланса «Йй-й!» деб қўяр, норозиланса «Ффу!» дер эди... Уғли билан суҳбатдан одамдек баҳра ололмагани — Мулла Тошпулатни, айниқса, қийнар эди...

Мулла Тошпулат бозорни этак силкиб тарк этганидан кейин ҳам, эски пўстак устида утирган «ошна»сини унутмагани;

бозор унинг хаёлидан кетмаганига —

боис шу

эди!

Бошига қўқон дўппини қийшиқ қўндирган чувак юзли зот бекорга бозорда утирмагандир; бу ерда бир ҳикмат бор! — деб уйлаб,

Мулла Тошпулат яна беихтиёр тинчини йуқотган эди.

Қолаверса, у уғли борасида қисинмай дардлашадиган бир одамга муҳтож эди!

Дастлаб
 унинг иши юришмади...
 Душанба куни бозорга борди.
 Кейин, чоршанба.
 Кейин, жумаи муборак.
 Кейин,
 пайшанба, якшанба кунлари ҳам борди.
 Бозорда, дарвоза пинжида тизилган ёймачилар қаторида

кўр тукиб утирган «савдогар» кўринмас эди!

Мулла Тошпулат ёймачилардан

«ошна»сини сураб-суриштирди.

Эзмароқ биттаси «ахборот» берди:

— Бу киши гоҳ ойлаб кўринмай ҳам кетаверадилар. Касал булсалар керак... Олим одам. Олдинлар китоб сотардилар. Ҳозир нима сотадилар, билмайман...

«У телбами-девонами!» — деган фикр Мулла Тошпулатнинг кунгли бир четида ҳамон сақланган эди! «Ахборот»ни тинглаб, ўз-ўзидан хижолат чеккандек, терга ботди.

Унга Эзма тушунтирди:

эски пустиак устида утирадиган «ёймачи»нинг исми Ҳайдар Махсум экан! Унинг ҳам ҳовлиси шаҳар этагида. Лекин Мулла Тошпулатнинг уйи Машриқ томонда бўлса, уники Мағриб томонда экан...

«Ошна»сини йўқотиб қуйган Мулла Тошпулат, уйига борсаммикин, деб ҳам уйлади. Истиҳола қилди! Ноқулай... Биров ишонмаслиги мумкин, аммо: «Ошнам ўз матоини сотиб, кетган булса-чи?!» — деган хаёлдан Мулла Тошпулат энди безовталана бошлаган эди!

Орадан рошпа-роса бир ой ўтгач, у

Ҳайдар Махсумни топди.

Ҳайдар Махсум бозорда аввалги алпозда — жиддий, кибор утирар эди.

Мулла Тошпулат суюниб-ҳовлиқиб, «ошна»си бағрига отилди. «Ошна»сининг ёнига, пустиакка қўнди.

Улар шунчаки савдо қилиш эмас, қизгин суҳбатга тушиб кетишган эди...

Бу суҳбат бизнинг зукко одамларга

ғалати-эриш туюлар; бироқ

олдинги замон, ўзимиз томон учун у —

оддий, табиий эди!

Суҳбат бундай бошланди...

Мулла Тошпулат:

— Куринмайсиз, биродар, — деди. — Қаёқларда юрибсиз?! — деди. — Эчки тепдими?!

— Руҳ йуқ, ҳол йуқ, — деди Ҳайдар Махсум. — Атрофга қарамайсизми?! Дунёда ҳозир ақлни бозори касод. Ҳаммаёқ дабдала! Бир ярим йилдан буён ярим-тагина ақлни сотолмай утирибман! Нимасини сурайсиз?!

— Хуп, мен сиздан оламан, дедим, оламан. Гапим гап! Лекин мен уқимаганман; куп нарсани билмайман. Сиз менга тушунтиринг... Масалан, нега ярим ақлингизни сотмоқчисиз?!

— Яримтаси узимга етади! Ортиғи ортиқ экан! Фойдаси тегмагач... Ҳамма ерда ишлатавериб, чарчадим!

— Мен уни сиздан қандай оламан?! — суради Мулла Тошпулат. — Узимга эмас, уғлимга керак... Ҳеч эс кирмаяпти! Сояга ухшаб юрибди! Мени хонавайрон қиляпти!

— Олиш осон! Қиблага қараб утирибман, — деди Ҳайдар Махсум. — Менда шундай салоҳият бор. Қулимни очиб, юзимга тортсам бас, ақлимни ярми уғлингизга утиб кетади!

Шундан кейин...

бозор — барибир, бозор экан,

савдолашмай булмас экан! —

улар ҳисоб-китобга кучишди.

— Мен билишим керак, — деди Мулла Тошпулат. — Сотадиган матоингиз янгими ёки эскимми?! Кичикми ёки каттароқми?! Оғирми, енгилми?! Менинг боламга туғри келадими?!

— Катта, лекин оғир эмас! Эски, лекин янгидан яхши. Ишлаб турибди! Уғлингиз хурсанд бўлади, — деди Ҳайдар Махсум.

— Менга қимматлик қилмасмикан?! Қурбим етармикан?!

— Қиммат эмас! Бунақа нарса учун сув текин... Икки минг танга!

— Икки минг куп! Курмай туриб, оляпман... Минг!

— Минг етмайди! Бошқа сотадиган нарса топгунча бозорга келмайман. Рузгорни тебратиш қийин...

Униси у деса,

буниси бу деди;
талашиб-тортишиб, ахийри,
Мулла Тошпулат —
Ҳайдар Махсумни бир ярим мингта кундирди.
Ҳайдар Махсум бор барака, деб қулини очди.
Алланималарни пичирлаб,
юзига фотиҳа тортди.
Мулла Тошпулат бир ярим минг тангани
қуртдек санаб, пустига устига ташлади.

2

МУЛЛА ТОШПУЛАТ...

Унинг кунгида
Ҳайдар Махсумга қизиқиб,
танишиб қолганидан ҳам,
ниҳоят,
орани очиқ қилганидан ҳам —
укинч — пушаймонлик йуқ эди!
Душми тор келганда,
қадимдан одамлар
фолбинга боради. Дуохонга учрайди.
Ихлосу халос, дейди. Бу ҳам бир гап, дейди.
Мулла Тошпулатнинг Ҳайдар Махсумга гирдиқапа-
лак булгани — аслида, шунга ухшаган бир ҳол эди!
Сунги пайтларда у истаган кишидан ваъз эши-
тиш, ўглининг бошидан етти қатла угириб, садақа
қилишга тайёр эди! Унга, афтдан, Худонинг ўзи
Ҳайдар Махсумни йулиқтирган эди!
Шу билан бирга...
Мулла Тошпулат
умрини анқайиб утказган эмасди;
ақлли одам эди!
У узини-ўзи алдагандек,
бунинг устига,
бозорда алдангандек
ҳолатни ҳис этмоқда эди!
Қандай булмасин,
Ҳайдар Махсумга «ёпишиб» олганидан
бирон натижа чиқишига — Мулла Тошпулат, —
шубҳа-гумон қилмоқда эди!
Ҳайдар Махсум туғрисида «телбами-девонами!» —
деган фикр, шунча қуюқ-суоқ муомаладан кейин ҳам,

барибир, Мулла Тошпулатнинг кунгли бир четида
беркиниб қолавергандек эди!

Аммо шу кунлар қутилмаганда...

у, Худоё тавба, деб

ёқасини ушлади.

Гап шундаки...

уша — Мулла Тошпулат бозордан «ошна»сини то-
пиб қайтган куни

кечга томон

ота-бола

ҳовлида чой ичиб утиришар эди.

Қаёқдандир пайдо бўлган бир тути

дарахтлар, гулзорни қуйиб,

супада хиромон айлана бошлади.

Ганг буйидан келганми, Нил буйиданми?! —

тутининг патлари камалақдек рангин;

ниҳоятда чиройли эди!

Мулла Тошпулат ажабланиб қараб турган эди...

бундай паллада, нари борса, «Оҳ-оҳ!» ёки «Ий-й!»
дейдиган Тоштемирга бехосдан

тил битди:

— Анавини, дада... Катта бир уйинг бўлса. Са-
ройдек! Шифтнинг турт бурчагига шунақасидан қа-
фасга солиб, осиб қўйсанг!

Бу ҳаммаси ҳали ҳолва экан...

Тути супада бир оз айлангач,

хуркигандек учди ва —

нақ Тоштемирнинг кифтига қанотини теккизган-
ча, боши устидан ўтиб, қайтиб қаёққадир
ғойиб бўлди.

Тоштемир эса эски одатича, энди негадир «Ффу!»
деб қўйди.

Шундан кейин...

Мулла Тошпулатнинг хотини вафот этганидан
буён у — ҳовлидаги бир уйда, ўғли — иккинчи уйда
ётиб туришар эди.

Туни буйи

Тоштемирнинг хонасида фонус ўчмади.

Мулла Тошпулат бу ёққа ағдарилди, у ёққа ағда-
рилди, ахийри, хаёли қочиб,
ўғлининг ёнига борди:

— Ухламаяпсизми, ўғлим?!

— Бошим оғрияпти... ана, шу ери, дада! Қаттиқ
оғрияпти...

Эртаси куни ҳам,

индини ҳам

Тоштемирни бош оғриғи қўйиб юбормади.

Мулла Тошпулат эхонаси чиқиб,
овсарланиб қолган эди.

«Биров чилдирма чалса, ўйинга тушибсан, майли.
Болани ўйинга солиб нима қилардинг?! Ақл билан,
бош билан ҳазиллашиб булар эканми?! Келиб-келиб,
фарзандинг бошини кимгадир тиқиштирасанми, гал-
варс?!»

Мулла Тошпулат
уз-узини шундай бурдаламоқда,
жоҳил, ёвуз ота деб
билмоқда эди!

У ўғлини табибга курсатишни уйлади. Лекин қи-
синди! Булган воқеани қандай тушунтириб, Тоште-
мирнинг юзига қайси куз билан қарайди?!

У, Ҳайдар Махсумнинг уйига қидириб бориб, «Ма-
тоинг бошингда қолсин! Менга боламнинг боши
азиз!» — дейишни ҳам уйлади. Лекин Ҳайдар Махсум-
га бундай муомала қилишга ҳам унинг журъати етмас
эди!

Учинчи кун деганда —

Худога шукр! —

Тоштемир енгил тортди.

Боши оғриши тўхтади.

Онадан янги туғилгандек,

юз, кузлари порлар, нур инган эди!

Тузалганидан сунг, Тоштемир

бир куни эрталаб кучага чиқиб кетиб,

кечкурун

илжайиб қайтди.

— Мен уйлаб кўрдим. Ишламаса булмас экан, да-
да, — деди у. — Усталар билан гаплашдим. Қурувчи-
лик яхши экан...

Шу кундан эътиборан, Тоштемир

боши билан ишга шўнғиди.

Аввалига бошқа усталарга қушилиб юрди.

Кейин, узи даста тузди.

Одамларга уй қуриб бериш биробарида, Тоште-
мир —

ҳовли олдидаги майдончада узлари учун ҳам

дабдабали бир иморат тиклай бошлади...

Ўғлига эс кирганидан Мулла Тошпулат хурсанд
эди.

Тоштемирнинг болалик пайтларидаги сингари

бийрон-хушзабон булиб қолганини кўрмайсизми! Энди деярли «Оҳ-оҳ!» ёки «Ий-й!» демайди. Мамнунлиги, ажабланганини ошкор билдиради! Фақат...

«Ффу!» — дейиш эси йуқлардан ҳам кўпроқ ақлли одамларга хос, ақллилик белгиси эканми?! — Тоштемир ҳамон баъзан «Ффу!» деб кўяр эди.

Мулла Тошпулат ўглининг ғайратга миниб, терлаб-пишиб ишлаётганидан, айниқса, терисига сигмай суюнар эди! Лекин:

Тоштемир, у бошлиқ дастада кўринган бир хислат...

улар узларига яхши, кўркем иморатлар тиклашар, бошқалар учун қурган бинолари аксар арзон, қандайдир омонат, алфасона эди!

Бундан Мулла Тошпулат паришонланиб,
гоҳ-гоҳида

кўнгли ғаш тортар эди!

У ҳали, ҳайрат ичида, —

Худое тавба, деб

ёқасини ушлаган эди, холос...

Ўгли ҳаётида қандай узгариш рўй берганини англаб етмаган эди!

ТОШТЕМИР — БИР...

Энди гапни Тоштемирдан эшитинг.

У, дунёда кўз очиб, она эркалашларини кўрган, онасига қаттиқ меҳр қўйган эди.

Онаси вафот этганида, бошига тўқмоқ билан ургандек ҳолатга тушган; ўша зарбадан гангиб юрган эди!

Отасининг орзу-умиди нима?! Отаси нега дабдуруст бозорга серқатнов булиб қолди?! —

бу ҳақда Тоштемир ақалли уйлаб ҳам кўрмаган эди!

Ота-бола

кечга томон ҳовлида чой ичиб утириб,

супада тути пайдо булганида,

у меҳрибон онажонини эслади...

Онасининг қушлар, айниқса, шоҳлар қасри-саройида гоҳ қафасда, гоҳ эркин яшаган тугилар ҳақида айтган эртақлари ҳаёлидан кечди!

Тоштемирнинг кўнгли бузилиб, киприклари намланди.

Биринчи галда, у, отанг Мулла Тошпулат ҳам,

онанг Зулфизар биби ҳам энди мана, шу — отанг, қариган чоғида хор қилиб қуймаслигинг керак, деб уйлади.

Кейин, инсон ҳам шундай гузал бир қуш; фарқи — уни қафасга соладиган ҳам, эркинликка чиқарадиган ҳам унинг ўзи; биқиниб-ётиб, отангни кучаларда саргардон судратган сен эмасми, деган хаёлга борди.

Дафъатан, менинг ўша эртақлардаги шоҳлардан камлик жойим борми?! Тиришиб-қурашиб, бемалол шоҳликни қўлга киритиш, шоҳона яшаш мумкин! — деган фикр Тоштемирнинг миясига чақмоқдек урилди. Ҳар одамнинг ичида шоҳ! Қийинчиликдан қўрқмасанг, чекинмасанг бас!

Тоштемир энди дадилланиб,
узининг ҳашаматли қасри-саройда
масрур, кибор юргани,
отасининг етти қават кўрпача устида ялпайиб
утирганини

тасаввур қилди!

Шу пайт тути боши устидан учиб утди.

У беписандлик билан «Ффу!» деб қуйди.

Уйга кириб, фонусни ёқди.

Торгина хонада нари-бери одимлай бошлади.

Баёнсиз бир нотинчлик —

вужудини қамраган;

айни сонияда —

миясини кимдир аёвсиз пармаламоқда эди.

Куп утмай,

тинкаси қуриб,

дераза олдидаги ўринга чўзилди.

Чўяндек оғирлашган — бошини

кутаролмай қолди!

Ўзи нима бўляпти?! — Тоштемир тушунмаётган эди.

Бирдан тоби қочганига у ажабланмоқда,

бу унга зуриқиб уйлагани оқибати бўлиб туюлмоқда эди!

Туни буйи ухлаёлмади.

Эртаси куни ҳам, индини ҳам

тушакда тўлганиб чиқди.

Умрида бундай

азобланмаган эди!

Шу кунлар

жонидан булак нарса кўзига кўринмаётган эди!

Аммо тузалиб,
кучага йул олгач...

«Менинг шоҳлардан камлик жойим йуқ!

Мен ҳам шоҳ булмақчиман!»

Уни — бундан буён, — миясига урнашган фикрдан
қайтара оладиган

бирон куч, фармойиш

топиладиганга ухшамас эди!

У йулида учраган ҳар қандай тусиқ-деворни

чигирткадек талаб,

яъжуж-маъжуж сингари ялаб —

илдам урмалаб кетаверадиган

кайфиятда эди!

Шу билан бирга,

бунга зид ҳолда, Тоштемир узи туғрисида —

ИНСОН! — узини қафасдан эркинликка чи-
қараётган қуш! — деб уйламоқда эди! Унга тутган
йули — мулжаллаган иши чиройли булиб кўринмоқ-
да эди!

У ишни одамлар орасига киришдан бошлашга қарор
қилган эди.

Шоҳ булиш учун биринчи навбатда:

1. Қасри-сарой тиклаши керак.
2. Атрофига одам туплаши керак.

Тоштемир қурувчи-усталарга учраб, аввалига
ҳар хил дасталар билан танишди.

Кейин, узи даста тузди.

Одатда, беш-олтита қурувчи бир дастага бирики-
шар эди.

Тоштемир эса қирқта йигитни йигиб,
тўртта гуруҳга бўлди.

Ҳар гуруҳга ўнбоши тайинлаб,
узи дастанинг бошида қолди.

Улар уч-турт йил бировлар учун ҳам, узлари учун
ҳам ишлаб, устачилик қилишгач, Тоштемир даврани
кенгайтиришга тушди; бошқа дасталарнинг йулини
кеса бошлади. Кўп ўтмай, шаҳарда, кейин бутун ви-
лоятда барча қурувчилар буйсунган Биргина Даста —
Тоштемир деган Бир Мушт пайдо бўлди!

Мана, у атрофига одам туплаган;

узига қасри-сарой ҳам тиклаган эди.

Отаси Мулла Тошпулатни катта бир хона турига,
етти қават кўрпача устига утқизган эди.

Янада каттароқ хона шифтининг турт бурчагига

патлари камалакдек рангин тути солинган қафаслар осиб қуйилган эди.

Тоштемирга қуллар, чурилар хизмат қилишарди.

Усталар жами уни Оқсоқол, Хужайин деб билишар, унга Пирдек сигиниб, қурқиб қарашар эди...

Тоштемир шахсан устачилик билан шуғулланишига эҳтиёж қолмаган эди! Лекин у ҳамон қурувчилар орасида куймаланиб юрар эди... Унга энди шоҳликни қулга киритиш, шоҳона яшаш учун эришган даражаси кам бўлиб туюлмоқда эди!

Орадан маълум муддат утгач, Тоштемир

сартарошдан ямоқчигача шаҳар, вилоятдаги турли ҳунармандларни гуруҳ-гуруҳга ажратиб, ишчан йигитлардан унбоши, юзбоши белгилаб, уларни ҳам уша — Биргина Дастага буйсундира бошлади!

Лекин бу ҳам — унинг назарида, — ҳали кам эди...

У шаҳар ташқарисидаги бир горни танлаб, молмулк, аскар туплай бошлади!

Ҳаётида ҳеч бир узгариш руй бермагандек, — ҳамон қурувчилар орасида уймалашиб юрар эди.

Аммо вилоятда отнинг қашқасидек, кундан-кунга унинг номи чиққан, ҳаммаёққа овозаси кетган эди.

Минг хил
миш-миш:

— Тоштемир бойваччани эшитгандирсиз?! Шоҳда ҳам бунча тилла йук; шунақа битган, дейишади!

— Отаси оддий одам. Лекин она томондан бир томири эски хонларга бориб тақалармиш!

— Шоҳни тунтариб ташлаб, тахтга минмоқчи эмиш!

— Узи ҳақда гапиришларини ёқтирмасмиш. Биродарлар, қуйинглар, балодан нари!

* * *

...Бу ҳикоя билан танишаётиб,
кимдир уйлаши мумкин:

— Тоштемир озгина давр ичида одамлар унинг оззига қарайдиган, ҳайиқадиган даражага қандай эришди?!

— Халқни буйсундириб, йулга солиш шунчалик осон эканми?!

— Наҳотки, биров унга ҳов тухта, бола, демаган булса?! Қаршилик кўрсатмаган булса?!

— Уша пайтларда шаҳар бедарвоза эканми?!

Энг аввал...

шундай латифа бор:

Қадимда бир ҳукмдор

синаш учун оломонни майдонга туплабди.

Ярим мурожаат, ярим буйруқ оҳангида:

— Яқин кунларда ер-сувларингни тортиб олишга тўғри келади! — дебди.

Оломон индамай уй-уйига тарқалибди.

Уч-турт кундан кейин ҳукмдор

яна оломонни туплабди:

— Бундан буён эр-хотин ҳамманг битта курпа ичида ётасанлар!

Оломон бу гал ҳам индамай уй-уйига жунабди.

Ҳукмдор бугилиб, куп утмай

одамларни яна туплабди:

— Эртага ана шу майдонда ҳаммангни осаман!

Таажжубки, оломон одатдагидек индамай тарқалаётган эмиш! Фақат биргина киши ботиниб-ботинмай ҳукмдорга юзланибди:

— Онҳазрат... арқонни ўзимиз келтирайликми ёки беришадими?!

Тарих буйи

умри қулликда ўтган одамлар — шу!

Халқ — шу!

Бунинг устига...

Билмадимки,

бу жаҳон фоний-у, кажрафтор экан,

Яхшилар

доим ёмоннинг ҳожатига зор экан! —

Тоштемир купчиликнинг кўнглини топган,

барча ҳунармандларга шарт қўйган эди:

«Менга буйсуниб, нақдина берсанглар, сенларни ҳимоя қиламан. Уғри ҳам, миршаб ҳам тегмайди! Ўз билгинларча ишлаб, тинч яшаб юраверасанлар!»

Қолаверса...

дунёда ё зар, ё зур!

Тоштемир тез орада зарга эга булган эди.

У — зур ҳам эди. Билагида тоғни талқон қиладиган куч. Айниқса, унинг хизматида қирқта йигит бел боғлаган; қаршилик кўрсатганнинг белини синдиришар эди.

(«Кимки бизга қарши турса,
Шартга-шартга отамиз!» —

деган шеър уша замонда тўқилганми, кейинми?! —
Тоштемирга тегишли эди.)

* * *

Дарвоқе...
одамлар оғзидаги миш-мишлар-у,
шаҳар ташқарисидаги ғорда мол-мулк, аскар туп-
лаётганига қарамай, —
Тоштемир аввалдан мамлакатда шоҳ бўлишни кўз-
да тутмаган;
унга тожу тахтнинг кераги йўқ эди!
Бу пайтга келиб,
у маълум гуруҳ устидан бус-бутун ҳукмронлик қил-
моқда;
ўзи истаган шоҳликни қулга киритиб,
шоҳона яшамоқда эди!
Бироқ
ошиғи олчи Тоштемир —
ўзини лоқайд-бепарво тутиб, қанчалик четлаб
ўтишга уринмасин,
барибир
(шаҳар бедарвоза эмас экан!) —
уч киши унинг бораётган йулида тортган
деворга тўқнаш келган;
уларнинг қаршилигини енгөлмаган! —
енгөлмаётган
эди!
Булар:

1. Унга болалиқда иш ўргатган — Уста Маҳмуд.
2. Мамлакат шоҳи.
3. Отаси Мулла Тошпўлат.

Тоштемир бир кунлар,
ўзи танлаган йулда —
хамирдан қил суғургандек, —
иши енгил кўчиб кетаверишини кутган эди.
У, пичоғим мой устида; биров пинагимни буз-
майди, пишагимни (мушугимни) пишт демайди;
ҳамма — мисол учун:
«*ИШИНГ ТУШСА, КИЧИКНИ ҲАМ АКА ДЕЙСАН, КУЧУКНИ
ҲАМ!*» — қабиллида тутумга келади, амал қилади! —
деб ўйлаган,

шундай булишига
ишонган эди!
Унга кимдир халал бериши,
унинг манфаатига зид юришига —
Тоштемирнинг ақли бовар қилмас;
у тинч қараб туrolмас, —
чидаялмас эди!

Шу боисдан, Уста Маҳмудни у нега эл қилолмагани-ю, орада рақобат туғилганига тушунолмай, асабийлашарди. Тоштемирга, бутун чигаллик Уста Маҳмуддан бошлангандек туюлиб, эзилар; баъзан тиг дамида юргандек ҳолатни ҳис этар эди.

У, вақтида
Уста Маҳмудни —
уз отасидан кам ардоқламас эди!
Уста Маҳмуд ҳам, ушанда
уни —
уз ўғли ўрнида кўрар эди!
Уста Маҳмуд —

Мулла Тошпўлатга
дўст-қадрдон эди.
Мулла Тошпўлат, дастадан кетиб, ишга ярамай
қолганини билдирмай,
акам, устозим, деб қўллаган ҳам,
Тоштемирнинг қўлига арра-теша тутқазиб,
уни йўлга йўллаган ҳам —
Уста Маҳмуд эди!
Уста Маҳмуд —
кўзлари катта-катта, кетмон нусха соқол қўйган,
гавдали бир киши эди. Мулла Тошпўлатга нисбатан
ёшроқ булса ҳамки, салобат билан, — икки қули ор-
қасида, — сал букчайиброқ юрар эди.

Кучаларда судралган Тоштемир — иш излаганида, —

шу одамнинг ёнига келган эди!

Аммо кўп ўтмай,
у даста тузиб, Уста Маҳмуддан узоқлашди.
Уларнинг йўли ажралди.

Тоштемир бутун вилоятда ҳукмронликни қўлга ола бошлади!

Уста Маҳмуд эса:

шогирди қурувчиларни жамлаган пайтда эмас, —
вилоятдаги барча ҳунармандларни
Бир Дастага буйсундиргандан кейин ҳам —

кичик бир дастага бош булиб юраверди.

Тоштемирга эргашмади!

Тоштемир илтифот кўрсатишга уринди. Булмади.

Гаплашгани одамлар борди. Булмади.

Уста Маҳмуд — метин эди!

Ниҳоят, Тоштемир йигитларига Устани бир оз кўрқитиб қўйинглар, деб буюрди.

Лекин йигитлар саллани ол, деса, каллани олгандек, иш тутишди:

Уста Маҳмудни уриб-тепиб, қовурғаларини синдириб, фалажга ўхшаган бир ҳолга солиб қўйишди.

Улар улдиришса ҳам, Тоштемир парво қилмас эдику, бу воқеа одамларда —

фавқулодда таассурот уйғотди!

Тоштемирнинг кайфияти бузилди.

Дард устига чипқон, дегандек

Уста Маҳмуд бош булган дастадаги йигитлар бу воқеадан жунбушга келишди.

Улар — кўрқиб, Тоштемир томонга ўтиш қаёқда! — улдирса, бизни ҳам улдирсин, аммо жаллодга эргашмаймиз, деб қасамёд қилишди.

Тоштемирнинг пайтавасига кўрт тушди.

У қош қўяман, деб куз чиқарган шотирларидан икки йигитни шаҳардан четлатди; ғорга, аскарликка жунатди.

Бу билан кифояланмай, совға-салом кўтариб, ярашиш учун шахсан узи Уста Маҳмуднинг уйига борди.

Тушакда михланиб ётган Уста Маҳмуд —

Тоштемирни куришни истамасди, —

унинг юзига қарагиси ҳам келмади.

Бироқ Тоштемир пойгақда тиз чуқди;

фақат яхши сузлашиб қолмай, бир йўла

устозини «эритиш»га чоғланди.

— Йигитлар аҳмоқлик қилибди, пешво. Мен уларни жазоладим. Керак булса, яна жазолайман. Уругини қуритиб юбораман! — деди у уйчан, эзгин оҳангда. — Мен шоҳ қаторидаги одамман, биласиз. Катта бошимни кичик қилиб, ёнингизга келдим. Булган иш булди. Олдингидек, қўлни-қўлга бериб, ишлайлик. Иноқ яшайлик! Менинг тилагим шу...

— Бу нима, босқинми?! Менинг сен билан гаплашадиган гапим йўқ. Бекор келибсан! Тилимни қичитмай қўяқол! Кет! — асабийлашди Уста Маҳмуд.

— Жаҳл чиқса, ақл қочади. Қизишманг, пешво.

Мендан бир айб утган булса, айтинг, эшитай... Мен учун инсон — оламнинг гултожи, борлиқнинг шоҳи! Уз ақли, уз кучига ишонади! Осмондан марҳамат, эҳсон кутмайди! Дунёнинг турт кунлик эканлигини билиб, «Ффу» деб юраверади. Бир марта берилган ҳаётни машаққатлардан қурқмай, роҳат-фароғатда утказди... Мен шунга интилдим. Сизлар ясаган қолипга сизмадим. Уз йўлимдан бордим! Шу менинг гуноҳимми?! Мен сиздан шикоят қилаётганим йўқ; сиз ҳам мендан упкаланманг, пешво...

Уста Маҳмуд ётган урнида тулганди.

— Демак, сен оқсан, мен қора. Бутун айб менда! Сен мендан бемалол шикоят қилишинг ҳам мумкин!

— Мумкин. Лекин истамайман.

— Нега?! Бошладингми, гапир!

— Хуп, қўймадингиз, айтаман... Сиз менинг ишим ривож топганига суюнмадингиз, пешво. Бахилликми, ғайирлик қилдингиз! Ахир, мени қўлласангиз, мен сизни бошимга кутармайманми?! Отамга ухшаб, етти қават курпача устига утқазмайманми?! Бунчалик эмасда... Балки, вилоятда Тоштемир кўпдир, лекин мен биринчидан. Биттаман! Мен билан ҳисоблашмай бўладими?! Яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам муомалага боғлиқ. Дунёда муомала керак...

Утмас арра гишиллаганидек,

Уста Маҳмуд негадир синиқ кулди.

— Бизнинг қонимиз энди қушилмайди, бола! Ҳалол иш бор. Ҳаром... Сен атрофингга йиққан ҳунармандлар ҳунармандга ухшамай қолди! Азалдан қайси ҳунарманд безак, завқ учун эмас, ҳамённи уйлаб ишлаган?! Сен уларни шу ҳолга солдинг! Диёнат кетди. Ҳеч ким Худодан қурқмайди. Ҳаммасининг ақли, ҳаёли халқни алдаб, яхши яшаш! Кучага чиқиб қара, одамлар қандай кунга қолганини... Бизнинг қурувчилар-чи? Ота-боболар тиклаган иморат билан сенлар қурган бинони қиёсла! Қаттиқроқ шамол турса, ағдариладиган уйнинг кимга кераги бор?! Худо курсатмасин, бир зилзилами, тошқин булса, одамлар бошини қайси деворга уради?! Узларинг учун кутарган иморатлар ҳам ялтир-юлтур, омонат. Ҳаром йул билан эҳром қуриш қийин! Фойдаси йўқ... Менинг буёғдан уғим яқин. Одамга бир қулоч ер етади. Мен шунча йил асраб, иймонимни сенга сотмайман, бола!

Тоштемир бу уйга йул олганидаёқ
уз ақлига зид, бошқа бир ақлга

рўпара келишини ҳис этган эди.

Мана, энди у бутун ақлини ишлатиб,
гап топиб беришга мажбур эканлигига
қаноат ҳосил қилди.

Шу аснода гўеки мутафаккир бўлиб кетди.

Сукротга айланди.

— Дунё узи омонат бино эмасми, пешво?! Алфасона қурилган, арзон. Фоний бу жойда боқий иморат қуриб, нима қилдик?! Бекорга азият чекканинг қолади! Одамлар, дейсиз. Халқ, дейсиз. Буларга қорни туқ, усти бут булса бас. Бошидан ёмғир утмаса! Биров сизнинг офтоб жилоланган нақшларингиз қадрига етибдими?! Яхши экан, ҳалол экан, деб озгина хурматингизни урнига қуйибдими? Сизнинг одамлар орасида лақабингиз Балиқча, билсангиз керак. Нега Балиқча?! Нафас ютиб, уз ишингизни қилиб юрганингиз учун, албатта! Булар сиз эмас, кимки гирибонидан тутса, кучада туртиб утса, уша билан гаплашади! Ҳисоблашади! Мен Наҳангман. Мени назарига илмай, арзитмай курсин! Буни сиз тушунишингиз керак... Истасангиз, ҳали ҳам кеч эмас, сизни ҳимоямга оламан. Даволанасиз. Йигитларингизга бош бўлиб, дунёнинг гаштини сурасиз. Улгунигизча иззат-икром бузилмайди. Фақат, менинг йўлимга терс юрманг! Душманлик, адоват сақлашдан ҳеч нарса чиқмайди...

Тоштемирнинг барча ҳаракати зое кетди.

Уста Маҳмуд барибир «эри»мади.

— Сен, бола, биласан, мен энди яримта одамман, — деди у. — Мендан умид кам! Менинг ёнимга, йигитларингиз уйинбузуқилик қилишмасин, айтинг, деб келгансан... Айтмайман! Ўзим ҳам йўлимдан қайтмайман! Гап шу!..

Тоштемир этак силкиб, уридан турди.

Уйдан чиқиб кетаётиб,

эшик олдида тўхтади. Қаради:

қўшни хона деразасидан бир жуфт кўз —

уни нафрат билан таъқиб этмоқда

эди.

Уста Маҳмудга сўзи ўтмаганидан ҳам кўпроқ

бу —

униг жонига нашгардек

санчилди!

Аввалига

кўзлар эгасини танимагандек бўлди.

Кейин, бирдан...

ахир, Нигор-ку! —
Устанинг қизини эслади.
Болаликда бирга усишган эди!

Икки оиланинг қисмати ухшаш эди:
Уста Маҳмуд ҳам уч фарзанд кўрган
(фарқи, ўгли йўқ, уч қиз),
хотини сўнгги йилларда вафот этган эди!
(Уста Маҳмуд ўгли бўлмагани-ю,
Тоштемирга меҳр қўйганидан, вақтида, —
қизларидан бирини —
балки, шу Нигорнидир?! —
унга никоҳлаб бериш нияти ҳам бордек эди!)
Нигор шўх, шаддод қиз эди...
улгайиб, ўт булибди-ку!

Деразадаги бир жуфт кўз
Тоштемирнинг юрагига чўкди-қолди!
Негадир энди муттасил, бир гап —
хаёлида айлангани-айланган эди:

*Узгалар-а роҳат-у,
менга азоб...*

* * *

У паришонланиб, анча кун, Устани йўқотиш, қизини ўз қасри-саройига чўри қилиб олиб келишни уйлаб юрди.

(Қиморбозлик, наша, ҳар хил хонимларни кечалари сандиқда қасри-саройга келтириш —

Тоштемир учун одатдаги ҳол эди!)

Бунга унинг қурби етар,
узича шунга тайёр ҳам эди.

Бироқ кўрқди:

одамлар ичида баттар норозилик уйғониши мумкин! Бу — улган илоннинг бошини қўзғатиш билан тенг эди!

Шу кунлар, —

Уста Маҳмуд воқеаси сабаб бўлдими, бошқа ваданми, —

Тоштемирни Мамлакат шоҳи
чинакам қасри-саройга чақиртирди.

Тоштемир қирқта йигити билан пойтахтга борди.
Йигитларни Дарвозахонада қолдириб,

узи Саломхонага — шоҳнинг хузурига кирди.

Шоҳ уни — кутганига зид ҳолда, — илжайиб қаршилади. Ота-уғилдек ачомлашиб куришиб, кифтига қокди. Ёнидан жой курсатди.

Ниҳоят, сўради:

— Одамингиз шуларми?! Қирқтами?!

— Йўқ, куп. Балки, турт юзтадир? Балки, турт мингта?! Узим ҳам билмайман, — деди Тоштемир.

— Аскар саногига етмаган саркарда булар эканми?!

— Бизнинг аскаримиз одамлар орасида курунмай ётади. Кимлардир мени танийди, қолгани чувалчангга ухшаб бир-бирига боғланган, ернинг остида; мен танитайман ҳам... Масалан, узим юрган вилоятдан тайқарида одамим борми, қанча?! — сизга шуни ҳам айтолмайман. Балки, вазир-визароларингиздан уч-туртгаси меникидир! Булар ўз вазифасида тураверади, лекин керак пайтда мени қўллайди, пинжимга киради. Худди суварак, кундан-кун, ўз-ўзидан урчиган нарсанинг ҳисоби бўлмайди...

— Мен биламан, ота-боболарим қаттиққўл кишилар эди. Қимир этган одамни босишарди. Бошини кесишарди. Қулоғи, бурнини. Тилини! — деди шоҳ уйчан. — Мен халққа эрк бердим. Шафқат қилдим! Асал ҳам меъдани бузар экан. Одамлар меъёрни тушунмади... Бу неча минг йиллик тарих. Ёғочнинг бушини қурт ейди. Вақти-вақти билан шундай воқеа руй беради. Одамлар қўзғолон кутаради. Бош буради. Кескин тўқнашувга бормаганда ҳам, сиздек биров чиқади. Мамлакат ичида мамлакат, салтанат ичида салтанат юзага келади... Мен чумчуқ пир этса, юраги шир этадиган кишиларни ёқтирмайман. Довюрак-дадил йигитларни ҳурмат қиламан. Қолаверса, дунёда ақлсиз ҳеч иш битмайди. Туртта одамни бошлаш учун ҳам ақл керак! Ақлни куч ишлатиб, енголмайсан! Шу боисдан, сиз билан яхши сузлашиб утирибман... Эскидан ҳикмат бор. Бир қозонда иккита қучқорнинг боши қайнамайди!

Тоштемир бу гаплардан сергак тортмади. Аксинча, кулди.

— Қозонга боғлиқ, шоҳим. Қозон катта! — Кейин, қўшиб қўйди: — Одамлар бекорга сайрайди. Форда йиққан аскарим узим учун! Мол-мулким ҳам эл қатори. Мендан бойроқ кишилар топилади! Мен сизга душман эмасман. Биров тожу тахтни қўлимга тутқаз-

са ҳам, олмайман. Бошимга ураманми?! Кўнглим ис-
тагандек юрганимга нима етсин! Эркарок, эркинроқ-
миз... Мендан ҳаёлингиз қочмасин! Қурқманг!

Тоштемирнинг кулгани ёки
узини тенг-тўшдек тутаётганига —
шоҳ ҳам, аҳамият бермагандек бўлди.
У уз тахтида ҳамон илжайиб утирарди.

— Қурқиб, улибманми! Лекин ҳаёлим қочади. Бу-
ниси туғри! — деди салмоқлаб. — Кечалари ухлолмай
чиқаман. Халқни уйлайман... Сизнинг қўлингиз қон
эканидан хабарим бор. Ҳаммаёқ угрини қароқчи
урибди! — бўлиб ётганини ҳам кўриб турибман. Иш-
лар пачава! Иккимиз одамларни ҳалокатга бошляп-
миз. Сиз бир ёндан. Мен бир ёндан! Мен сизни
чайнаганим билан, ҳозир ютолмайдиганга ухшайман.
Лекин эсингизда бўлсин, сиз дор остидасиз; фақат
арқонни тортиш қолган...

Шоҳ тахтидан қўзғолди.
Кейин, негадир Тоштемирни яна бағрига босиб,
кифтига қоқди.

Тоштемир шоҳнинг гап-сўзларига ҳам,
муносабатига ҳам тушунолмади.

У, мулоқатдан кўнгли тўлмай, —
паришонланган эди.

Қасри-саройдан чиқиб кетаётганида ҳам,
олис йўлда дала-дашт, қишлоқларни йигитлари би-
лан оралаб бораётганида ҳам —

Тоштемир —
усти юпун, парча нонга зор
минг-минглаб одамларни кўрди.

Булардан ҳеч бири — унинг; афтидан, шоҳнинг
ҳам —

«одам»и эмасди!
Аслида, халқ... шу эди!
Тоштемир беихтиёр
Даразадаги бир жуфт куз —
Нигорни эслади:

*Узгалар-а роҳат-у,
менга азоб...*

* * *

Тоштемирнинг кўнгли
Уста Маҳмуддан ҳам,

Мамлакат шоҳидан ҳам
нотинч эди!

Буларни у эслашни истамас, аммо
бундан сунг ҳаёти қандай кечишини билмагани-
дан,

унутолмас эди!

Ана шу боисдан, баъзан
тиғ дамида юргандек ҳолатни
ҳис этар эди...

Булар — хўп, гурга; булар — бегона, узоқда;
унутиш ҳам мумкин!

Тоштемирга; —

у юрган йулдан юрмаган,
пинжида туриб, пинжига кирмаган —
бошқа биров, айниқса,
осойишталик бермаётган эди.

Бу — (узингиз англаб турибсиз!)

унинг отаси

Мулла Тошпулат эди!

Тоштемир, олдинлар — ҳам ота, ҳам она булиб,
унга жони-жаҳонини тиккан бу одам, нега кундан-кун
ёввойилашиб, бегоналашиб бораётир?! Нима учун бо-
ласи қувончи, дардини баҳам кўрмаётир?! —

шу тўғрида маҳал-бемаҳал
бош қотириб, асабийлашар эди.

Дунёда агар узи истамаса,
инсон эмас, ҳайвонни ҳам
бир ишга мажбур қилиб булмайди!

Мулла Тошпулат аввалдан Тоштемир тиклаган қас-
ри-саройга қафасга тушган қушдек, истар-истамас ки-
риб, етти қават кўрпача устига омонат кўнган эди.
Орадан кўп утмай, аста-секин қайтиб урнидан сирғала
бошлади.

Бора-бора уз ташвиши билан банд уғил отани кам
кўриши, аксар беҳосдан «йўқотиб» қўйиши одат туси-
га кирди.

Тоштемирнинг йигитлари Мулла Тошпулатни баъ-
зан эски ҳовлидан, баъзан қизлари уйидан, баъзан
эса куча-қуйдан «топиб» келишар эди.

Ота-болани, бир пайтлар жони-дилдан суҳбат қу-
риб, баҳра олишарди, дейиш қийин. Лекин энди вақ-
тида бўлган севинч, самимият ҳам кетган, юз-қўзлар-
даги илиқлик сунган эди. Мулла Тошпулат уғли би-
лан ғудраниб, узуқ-юлуқ гаплашарди. Тоштемир аса-

бийлашгани учунми, отаси олдида ҳар гапга «Ффу!» деяверар, купинча ўз-ўзидан шундай бўлиб чиқар эди.

Улар орасида гоҳ-гоҳо бундай суҳбат кечар эди:

— Машқингиз паст, дада?!

— Юрибман... Тушимга Зулфизар киради! Мен қиёматда онангга нима дейман?!

— Қиёматга бало борми?! Ффу! Онамга нима дейишингиз керак?!

— Онанг сени шу ҳолда курса...

— Менинг ҳолим шунчалик хароб эканми?!

— Хароб... Иморат ҳам одамнинг ҳусни. Кийим! Сен не-не обидаларни буздириб, ҳаммани каталакка тикдинг! Ҳунар деган нарса қолмади! Ҳунарманд деган одамни кундузи чироқ ёқиб, тополмайсан!

— Ффу! Сиз ҳам Уста Маҳмуднинг гапини қиялп-сиз! Киндикларинг бирми, дейман?!

— Киндик бир! Мени ҳам калтаклашинг мумкин...

— Гапингизни қаранг-у! Ффу! Уста Маҳмудни менга эслатманг! У душман! Шоҳ ҳам душман! Мени куришолмайди... Мен куп ишларни сизни деб қилдим, дада! Сиз учун! Сизнинг дунёда қашшоқ утишингизни истамадим! Топталган, бахтсиз яшаганингизга тоқат қилолмадим!

— Мени ўз гуноҳингга қўшма... Балки, бу менинг гуноҳимдир?! Менга ёзган қисматинг шумиди, Худо-жон?! Боласидан курсин, деганмидинг?! Нега мени Уста Маҳмуд қилиб яратмадинг?! Ушандай журъат, ирода бермадинг?!

— Ффу! Яна, Уста Маҳмуд, дейсиз! Бошқа ном куриб қолганми?! Уста Маҳмуд йуқ. Улган! Йулини излаяпман, холос! Қизини уйга чури қилиб олиб келаман.

— Ундай дема, болам. Бўзингача гуноҳ. Баттар гуноҳга ботасан!

— Хуп, сизга нима етишмаяпти?! Савдойига ўхшайсиз... Хотин олиб берайми?! Ёки уч-тўртта чури ажратиб... маза қилмайсизми?!

— Уялмайсанми, болам?! Онанг олдида...

— Уладиган дунё! Онам тушунар... Мен сизга онамдан яхшисини топиб бераман!

* * *

Бундай суҳбатдан кейин
Мулла Тошпулат қандай ҳолатда юради?! —

Тоштемир билмас;
унинг узи
ҳафта — ун кун
юраги гаш тортиб,
эзилар эди!

«Дунёга нима учун келдим?! Нега яшаяпман?!
Ҳаётда бирон маъно борми ёки бу номаълум бир на-
сибамми?! Мен кимман?! Маконим қаерда?! Қуюндек
тентираб, бораётган манзилим қайси?!» —
Тоштемир шуларни уйлар эди.

*Мақсад на эди — жаҳона келдинг?! —
кайфиятини баён этиб кет...*

Мақсадни аниқлаб,
кайфиятини баён этиш —
осон булса экан!

Умуман:

Тоштемир ҳаётида
буларнинг бари уткинчи ҳол —
эпкин эди!

Хунармандлар орасида айланиб юришдан ташқа-
ри,

асосан, Тоштемирнинг иши
айш-ишратдан иборат эди.

Кун ора базм. Жинлар базми.

Қозондаги таомни ариққа ағдариб, янги қозон
осиш.

Буза. Бода.

Қуллар чилдирма чалган, чурилар рақсга тушган;
Тоштемир эса:

— Қумри! Манави тиззамга... Қундуз! Сен манави...

Йигитлар навбат билан хониш қилишади:

*Чаманда гул очилди-ё,
чакканга тақ, чакканга...*

Ашулачи хонимлар ҳам йуқ эмас. Овозлари етти
иқлимга таралади:

*Буса агар —
булса шакар...
Булса шакар,
ёр, ёр-ай...*

Тоштемир мастлик ва хушёрлик орасидаги бир ҳолатда юради.

Қасри-сарой ҳовлисида чайқалиб туриб,
энди фақат аҳён-аҳён
тушдек эслайди:

Нигор! —

Деразадаги бир жуфт кўз!

*Узгалар-а роҳат-у,
менга азоб...*

3

ТОШДАН БОШ...

Тоштемир — нима қилганда ҳам, —
дунёнинг гаштини сурмоқда эди.

Кимга оғир?! —

Мулла Тошпулатга!

«*Не тирикмен, не улик, не соғ, не бемормен!*» —
унинг аҳволи шундай эди.

У уз умрида минг хил дарди-балони кўриб, ҳеч қачон: «Тошдан экан бошим менинг!» — деб уйламаган; ҳеч қачон жонидан бунчалар безор ҳам булмаган эди.

Мулла Тошпулат қасққа бориши, узини қаерга қуйишини билмас эди!

Учраган одамнинг олдида кузлари жовдирарди.
Оғиз очиб, сузлашга қўрқар эди!

Назарида, ҳамма унга таъна қилаётгандек эди:

— Уғлинг ёвуз! Қонхур!

— Уғлинг нонимизни туя қилиб юрибди! Мутга-ҳам!

— Уғлинг халқни бузаяпти! Иймонсиз! Иблис!

Одамлардан қочгани билан, бу сузларни у баъзан орқадан, баъзан очиқ эшитар ҳам эди!

Даҳшатли жойи: Мулла Тошпулатнинг узи бошқалардан олдинроқ уғлим одам эмас, деган фикрга келган эди! Бир томондан, албатта, Тоштемир ҳозир ҳам унинг жон-жигари, икки кузи эди! Аммо иккинчи томондан, у энди купдан буён кунглида уғлига нисбатан нафрат туяр, уз қўллари билан уғлини бугиб ташлагиси келар эди.

Бунинг бари Худодан, деб уйларди Мулла Тошпу-

лат. Шу билан бирга, бот-бот Ҳайдар Махсумни эслар, «еймачи» — афсунгар экан, фусун орқали уғлимни эгри йулга солди, деган хабрга борар эди!

Ойлар, йиллар шундай утиб...

шоир айтмоқчи:

«Ҳар нарсанинг боши ва охири бор!» —

У Ҳайдар Махсумни топиб,

яна бир гаплашишга қарор қилди.

Бозорга қатнайдиган бўлди.

Душанба куни борди.

Кейин, чоршанба,

Кейин, жумаи муборак.

Кейин,

пайшанба, якшанба кунлари ҳам борди.

Бозорда, дарвоза пинжида тизилган еймачилар қаторида —

унинг эски пустақ устида утирадиган «ошна»си йуқ эди.

Унга таниш — Эзма ҳам кўринмас эди.

Қатор анча янгиланган, кексалар урнини ёшлар олган эди.

Мулла Тошпўлат қайта-қайта Ҳайдар Махсумни сураб-суриштирди. Бироқ ҳеч кимдан маънили гап чиқмади.

— Унақа одамни билмаймиз!

— Эшитмаган эканмиз!

— У киши ўлган бўлса керак!

Мулла Тошпўлатнинг «ошна»си уйига боришдан булак иложи қолмаган эди!

Бир кунлар Эзма еймачи берган «ахборот»ни эслаб, Мағриб томонга, шаҳар этагига қараб кетди.

Бораётган жойини дуч келган кишидан аниқлашга уриниб, кетаверди. Узоқ юрди.

Ҳайдар Махсум чиндан ўлган бўлса-чи, деб ичида кўрқаётган, илоҳим, ўлмаган бўлсин, деб Худога ёлбораётган эди. Унинг ҳозир илинжи шу эди!

Одамлар суриштириб, Маккани топган экан!

Ахийри, Мулла Тошпўлат тубида шағиллаб сув оқаётган жар буйидаги қандайдир пачоқ ҳовлига рўпара келди.

Дарвозани секин тақиллатди.

— Очик. Кираверинг! — деди кимдир.

У дарвозани очиб, қаршисида —

Ҳайдар Махсумни кўрди.

Ҳайдар Махсум Мулла Тошпулат билан нохушмилоқайдроқ кўришди. Аммо:

— Қани, ичкарига. Торгинг! — деди.

Мулла Тошпулат «ошна»сининг тирик эканини кўриб, суюнган; шу аснода бу одам ўглини «эгри йулга солгани», бундан норозиланиб юрганини ҳам унутган эди! Ортиқча мулозимат кутмади.

Улар биргина деразасига бўйра парда осилган нимқоронги даҳлизга, бу ердан хонага кирдилар. Туртга пўстак, уртада яланг хонтахтадан булак хонада ҳеч вақо кўзга ташланмас эди.

Пўстак устига кўниб, қўл очиб-очмай, —

Ҳайдар Махсумнинг невараси булса керак, — кўзлари ўйнаб турган жонсарак болакай дастурхон ёзиб, икки коса сув, битта қотган нон келтириб қўйди.

— Дастурхонга қаранг. Уйда бори! Худонинг бергани! — деди Ҳайдар Махсум.

— Эй биродар, гап нарасадами?! Одам овқат ейиш учун келмайди, — деди Мулла Тошпулат. У йул юрса ҳам мул юриб, очикқан эди, бир булак нонни ивитиб, сув билан паққос туширди. — Купдан буен бундай мазза қилмаган эдим! Раҳмат сизга! — деди Ҳайдар Махсумга.

Мана, энди улар қизгин суҳбатга чоғланишди.

— Тинчмисиз, биродар?! — деди Мулла Тошпулат. — Уйнаб-кулиб юрибсизми?! — деди. — Бола-чақадан қисинмаяпсизми?

— Руҳ йук, ҳол йук, — деди Ҳайдар Махсум. — Чарчадим! Дунёнинг қизиқлигини курмайсизми! Бир ташвишдан қутулсанг, янгиси чиқади!

— Мен сизни куп изладим. Бозорга бормаяпсизми?!

— Инсон зарурат учун бозорга боради. Менинг сотадиган ҳеч нарсам қолмади! Ҳаммасини сотиб, со-вуриб бўлдим!

— Ана, сизга яна бир ярим минг! Олинг! — деди Мулла Тошпулат танга санаб. — Лекин менга сотган матоингиз ҳам узингизники! Уғлимни бушатинг! Олдинги ҳолига қайтсин. Мен рози...

— Биз, сотган матони қайтиб олмаймиз. Қоида шу! — деди Ҳайдар Махсум ғамгинроқ кўйда. У Мулла Тошпулатга паришон қаради. — Нима, у-

лингизга эс кирмадими?! Уғлингиз ақлли, булмади-ми?!

— Уғлимга эс кирган. Ақлли! — деди Мулла Тошпулат. — Керагидан зиёд ақлли! Бир кунлар мени хонавайрон қиларди. Энди халқни хонавайрон қиляпти! Дунёда нимаики яхши нарса булса, «Ффу!» дейди...

— Уғлингиз Оқсоқол, Хужайин экан! Шоҳ экан! Одамлардан эшитаман... Суюнмайсизми?! Матони қайтиб олсам, ким билади...

— Ота-бола ҳозир, иккимиз ҳам бахтсиз! Ишонинг! Мен уқимаганман; сиз олим. Бирон йули... — Мулла Тошпулат шошиб қўйнидан беш юз танга чиқариб, қушди. — Урнига бошқа, қолган ярим ақлингизни берсангиз ҳам, майли... Сиз ҳам энди инсоф қилинг, биродар. Вақтида, кераксиз, ёмонроқ ярмини сотган бўлишингиз ҳам мумкин! Мени содда экан, деб алдаб... Бу гапни кавлаштириб утирмаймиз!

— Пулига яраша дуоси! Узимдаги ярми учун қимматроқ сўрайман...

Мулла Тошпулат яна беш юз тангани қўртдек санади. Ҳайдар Махсумни, ниҳоят, кўндирди.

Ҳайдар Махсум алланималарни пичирлаб, юзига фотиҳа тортди.

Мулла Тошпулат кўнгли сал ёришиб, уйига қайтди.

4

ЯНА МУЛЛА ТОШПУЛАТ...

У энди Ҳайдар Махсум туғрисида «телбаами-девонами!» — деб уйламас эди.

Афсунгар! Вассалом!

Жинлар-ажиналарга боғлиқ дуохонлик, ҳар хил (жинларни кишанлаб, ишга солиш сингари) тадбирлар бидъат, бу ҳаттоки гуноҳ, деб эшитган эди.

Аммо Худо урган жинлардан ташқари, яхши, савобгалаб жинлар кўп, деб ҳам эшитган; Ҳайдар Махсум — олим одам, ажратса керак, ихлосу халос-да, Худонинг узи кечирсин! — деб уйлаб, шу йўлдан борган эди.

Мулла Тошпулат ақлли одам эди!

Фалон танга бекорга кетган, муллажирингдан менга жиринги қолган бўлса-чи! — масалан, шу йусин хаёлларга бориб, эзилишга одатланмаган эди. Садақадир, эҳсондир, закотдир?! — одам харж қилсан-да! Айниқса, Мулла Тошпулат углининг пулини олиб-совураётгани йўқ. Бу пул узиники; бир қора кунимга яраб, деб йиллар буйи йиққан эди. Ҳозир шунини шошмасдан кеткизмोकда эди!

У энди ўз-узини алдагандек, бунинг устига, алдангандек ҳолатни ҳам ҳис этмас эди!

Маълум бир натижа чиқишига шубҳа-гумон қилмас эди!

Фақат, Ҳайдар Махсум бу гал сотган мато нимадан иборат?! —

аниқ сузлаша олмагани, билмаганидан, юраги така-пука, ҳаяжонланмокда эди.

Уйда эса...

уни...

хаёлига ҳам келтирмаган

воқеалар

кутмокда эди.

Мулла Тошпулат эрталаб уйдан чиқиб кетган, Машириқдан Мағриб томонга бориб қайтгунича — кун қариб, вақт намозгарга яқинлашган эди.

Гузардан утиб, углимнинг олдига кирсаммикин ёки эски ҳовлида ўзи мени йўқлашини кутсаммикин?! — деб иккиланиб турган эди;

бошини кутариб,

анграйганича, қотиб қолди.

Аввалига Мулла Тошпулат, кексалик курсин, бошқа кучага кирдим шекилли, деб уйлади. Кейин, диққат қилгач, баттар

узини йўқотиб қўйди...

Эски ҳовли жойида эди. Аммо

унинг ёнида — олдинги, бум-буш майдонча!

Қасри-сарой қани?! Тоштемир қани?!

Чаққон йигитлар-у,

қуллар, чурилар қани?! —

ном-нишон кўринмас эди!

Кимдир Тоштемир тиклаган қасри-саройни

тапир-тупир ер билан яксон қилиб,

ғишгини ҳам қолдирмай, супуриб ташлаган эди!

«Булиши мумкин эмас!» Лекин:

...мумкин экан!

*(Тилла балиқ ҳақидаги
эртакка ухшайди...
Тоғора олдида утирган кампир
қасри-саройга эгалик даражасига етиб,
кейин яна —
тешик тоғора билан қолгани!)*

Майдончада биргина тути хиромон айланмоқда эди.

Мулла Тошпулат узича, Тоштемир асраган тутилардан бўлса керак, қафасдан чиқиб, ўрганган жойда қолиб кетган, деб уйлади. Аммо эътибор бериб, пайқади:

Бошқа! Олдин бир пайт қўргани! —
Ганг буйидан келганми, Нил буйиданми?! —
патлари камалакдек рангин;
ниҳоятда
чиройли...

Мулла Тошпулатни ғам босган эди.

У қўшниларга учраб, руй берган воқеа туғрисида эшитган-қўрганларини сўрашга ошиқди.

Азалдан дунё шу...

қўшника сенинг осойишталигинг ёқади;
кулфатни бўлишадиган киши —
кам топилади!

Биринчи қўшни

қўзларини бақрайтирди:

— Сиз меникига кириб, нега валдираяпсиз узи?!

Мен ҳеч нарсани қўрганим ҳам, эшитганим ҳам йўқ!

Иккинчи қўшни, аксинча, уни мулойим қаршилади:

— Мен агар хабарим бўлсайди! Одамлар нима деяпти?! Номардлар индамаяптими?!

Учинчи, туртинчи қўшни

(энди қоронғи тўша бошлаган эди!)

чироқни учириб қўйиб,

эшикни очмай утираверишди.

Инсон — бошингга тушгач! — биқининг оғриси ҳамки,

дуч келган тепкига чидайсан!

Мулла Тошпулат етти эшикка борди.

Ахийри, еттинчи қўшни, хайрият, —

олазарак атрофга қўз ташлаб бўлса-да,

Мулла Тошпулатга бор гапни етказди.

Боягина — ҳали икки соат ҳам утгани йуқ! —
Тоштемир йигитлари билан бозорда юрган экан;
теграсида тупланиб, уни саволга тутган
одамларга шикоят қилибди.

У шундай дебди:

— Балки, менинг гуноҳим кутдир! Лекин мен ни-
манг истадим?! Халқ бир ёқадан бош чиқарсин! Ҳам-
ма кун курсин, яхшими-ёмонми, бошпанаси булсин!
Ҳунар эгаллаган киши қадрини топсин!.. Уйлаганла-
рим амалга ошмаяпти... Сабаб?! Балиқ бошидан са-
сийди. Бутун ишлар юринг-кетайлик! Курмайсизлар-
ми?! Тартиб йуқ...

Уни —

гапи тугаб-тугамай, —
қандайдир номаълум кишилар
қуршаб олишибди.

Бошига қоп кийдириб,
арқон билан ураб-чирмашибди.

Шу заҳотиёқ ёнидаги йигитлари
тумтарақай булишибди.

Тоштемирни эса аллақасққа судраб кетишибди.

Уша номаълум кишиларми, бошқа бир номаълум
кишиларми гузарга келиб, бойваччанинг мол-мулкани
мусодара қилиш буюрилган, дейишибди; қасри-са-
ройни бузиб,

тупланган нарсани ташиб-йуқ қилишибди...

Мулла Тошпулат руй берган воқеани эшитиб,
аввалгидан купроқ — чуқур қайгуга ботди.

У Тоштемир уз қилмишлари учун бир кун жавоб
бериши кераклигини ҳис этарди. (Шаҳар бедарво-
за эмас!) Аммо бу кун барибир гафлатда қолган
эди!

Энди олам зулмат-зимистон эди.

Гуристондек хувиллаб ётган ҳовлида
қуним топа олмай, узини ҳар ёнга отган —
Мулла Тошпулатнинг

дам сайин

юраги зардобга тулмоқда,
қон булмоқда эди.

Ҳозир Мулла Тошпулат гуёки

бир девордаги туйнукдан утиб, бошқа, қалинроқ
деворга юзлашган кишидек ҳолатда эди...

Угли бозорда нима қилиб юрган экан?! Уни ким,
нега тутиб, олиб кетибди?! У қайси аҳволда?! Қаерда?!

Унга қандай учраб, шу оғир пайтда ёрдам юрсатиш мумкин?! —

шуларни уйлаб,

бирон чора топгиси келмоқда эди.

Қоронғида тентираб истаган ёққа боришга ҳам тайёр эди. Бундан қайтмасди! Лекин қаёққа?! Углининг дустри борми?! — билмасди. Узининг дустлари — ундан юз утиришган эди!

Ҳовлидаги қуриган оғочларга дардини суйлаб,
соат санаб,

Мулла Тошпулат тонг оттирди.

Ювиниб, тоза кийиниб, арз қилгани тўғри — вилоят ҳокими ёнига борди. (Бундан булак чора кўринмаётган эди!)

Ҳокимни учратиш осон кўчмади! Ҳоким у билан сўзлашишни ҳам истамас эди... Йўқ, кейин:

— Энди мен эсларингга тушдимми?! Керак бўлиб қолдимми?! Тоштемир мен юрган кўчага тупуриб ўтар эди! — бир соат ваъз ўқиди. Ниҳоят, тушунтирди: — Бу ҳаммаси Мамлакат шоҳи иродаси билан... Тоштемирни пойтахтга олиб кетишган! Дорга осмай қўйишмайди! Менинг қўлим қисқа. Аралашолмайман...

Мулла Тошпулатнинг шу сониядаги ҳолатини сўз билан ифодалаш қийин!

Мулла Тошпулат ақлли одам эди.

У Тоштемир тиклаган қасри-сарой туйқусдан ерга

«кириб» кетганини кўриб,

қўшнилари эшигига боргандаёқ —

бу ишдан шоҳнинг «ҳиди» келаётганини

кўнглида ҳис этган эди.

Туни бўйи ҳам бу ҳақда уйлаган эди.

(Уста Маҳмуд Тоштемирга ашаддий душман бўлсада, икки дунёда бу ишга бормайди. Бир ҳовуч йигити билан кекса, мажрўх киши буни бажаролмасди ҳам!)

Шу боис, Мулла Тошпулат бугун

тўғри ҳокимга учраган эди.

Ҳоким нималар дейиши мумкинлигини ҳам — у билиб турган эди.

Лекин

Мулла Тошпулат узини-узи алдаган эди.

Тоштемирни «қўлга туширган»лар унинг узига ўхшаш «бойвачча»лардир, бирон гуруҳми-тудадир, шунчаки уйин қилишган, деб умидланган эди!

Тоштемирнинг йигитлари қўл қовуштириб ту-

ришмайди; ана-мана уни кутқаришади, деб ишонган эди!

Яна шундай бир ҳолат...

ким-ким-у, Мулла Тошпулат
уғли қанчалар осий банда (одам эмас!) эканлигини
яхши билар эди.

Тоштемир бор ақли, кучини ўз роҳати-ю, бошқа-
ларнинг азоби йулида сарфлаб юрган эди.

Бироқ Мулла Тошпулат
минг бора кунглида Тоштемирга нисбатан нафрат
туйиб, ўз қўллари билан бўғиб ташлагиси келганда
ҳам,

Тоштемир — унинг боласи эди.

Этни тирноқдан ажратиб бўлмайди.

Мулла Тошпулат нимаики иш қилиб, қандай му-
носабат тутмасин, болам одам бўлсин, бахтли бўлсин,
деб қайгурган, Тоштемирга ёрдам кўрсатишни иста-
ган эди.

Тоштемирнинг бошидан бир тола соч узилишига
Мулла Тошпулат, албатта, лоқайд қараёлмас эди!

Маҳкамада, ҳоким ҳузурида ўтириб,

«дор» деган сўздан —

унинг жони ҳалқумига келиб тиқилди.

У бир томондан, уғлига қанча жазо берилса, кам
эканлигига ақли етиб турарди.

Иккинчи томондан, ҳамон

боласига ёрдам кўрсатишни истаб,

чора изламоқда эди.

Шу кунгек Мулла Тошпулат

пойтахтга жунади.

Мамлакат шоҳининг оёғига йиқилиб, Тоштемир-
нинг бир қошиқ қонини тилаб олишга

қарор қилган эди.

Пойтахтда унинг иши юришмади.

Уртаниб-қайсарланиб, —

шоҳнинг ўзи эмас,

қасри-саройига ҳам ў яқин

йўлаёлмади.

Умуман,

Мулла Тошпулат бу ерда шуни пайқадикки,

шоҳнинг қасри-саройи-ю, ҳашами қаршисида —

Тоштемирнинг туриш-турмуши —

ҳаммом олдида болалар «ҳаммомпиш» уйнагандек
гап экан!

*(Буни бошқача қилиб ҳам
айтиш мумкин:*

*«Жаҳон ганжиги шаҳ эрур аждаҳ,
Ки утлар сочур қаҳр хангомида...»)*

Пойтахтни айланиб, Мулла Тошпулатнинг эришгани:

Тоштемир зиндонда ётганлигини аниқлади.

Турт зиндонбоннинг кўнглини топиб, улардан бири (яхши одам экан!) Мулла Тошпулатга Тоштемирни узокдан кўрсатишга рози бўлди.

Маҳбуслар ётган хоналар ертўладек чуқурликда жойлашган, қоронғу эди. Мулла Тошпулат тепадан туриб, шу хоналардан бирида, тўшалган сомон устида ўтирган уч-турт кишини кўрди. Тоштемирни, зиндонбон қули билан кўрсатганидан кейин, таниди. Тоштемир ёқасиз, катта бир сурп куйлақда, оёқ-қулида кишан, бўйнида занжир, бошини кўксига солинтириб ўтирар эди... Мулла Тошпулатнинг кўнгли бузилиб, кўзларига ёш тўлди. Зиндонбон унга, ўглингизни осадиган кўни ўғилчам орқали хабар қиламан, келиб кетасиз! — деб куюниб (яхши одам!) ваъда берди...

Мулла Тошпулат пойтахтдан йиғлаб-йиғлаб уйига қайтиб келди.

Шу кўнлар — ўзи билан ўзи оворайи-саргардон эди;

аммо у, масалан, бир қўр ҳам

Ҳайдар Маҳсумни эсламадимми?!

Ахир, «ошна»сини излаб топган кўндан —

хонадон кутилмаган, янги савдоларга

йўлиқмадимми?!

Наҳотки, Мулла Тошпулат бунга

бепарво қараса?!

Йўқ, Мулла Тошпулатнинг хаёлидан — Ҳайдар Маҳсум кетмаган эди! Мулла Тошпулат афсунгарни унутмаган эди!

«Ошна»сига учраб: «Матоинг бошингда қолсин! Буниси олдингидан ҳам баттар экан-ку! Одам бировга шунақа дардисарни сотадимми?! Менга боламнинг боши азиз! Болам бечорани сен саргардон қилдинг!» — дейишга

у неча бор чоқланган эди!

Назарида, ҳозир айниқса шундай қилиши шарт эди! Тоштемирнинг тақдири ҳал бўлмоқда эди!

Бироқ

Мулла Тошпулат ҳеч қачон Ҳайдар Махсумнинг гирибонига қўл чўзмаган; ҳамон бундай хатти-ҳаракатга ботинмас эди. Гап шундаки, аввалдан-охир Ҳайдар Махсум эмас, унинг узи Ҳайдар Махсумга «спишиб» олган, нажот тилаган эди! «Ёймачи» (афсунгар) эса, аксинча узини доим осойишта тутган; Мулла Тошпулатни ҳатто бу йулдан қайтаришга уриниб, огоҳлантирган эди!

Бунинг устига,

Мулла Тошпулат тушунмаётган — билмаётган эди:

Ҳайдар Махсумнинг «дуо»си билан —

уша палладан руй бера бошлаган воқеалар

бир-бирига боғлиқми?!

Нега бундай бўлди?!

Тоштемир — кечаги, куриб юрган Тоштемирми
ёки

қандайдир

узгариб қолдимми?!

ТОШТЕМИР — ИККИ...

Энди яна гапни Тоштемирдан эшитинг.

У осойишта кун кечирмоқда эди.

Йигитлари билан шаҳар айланаётиб,

бозор қаршисидан чиқишди.

Йигитлардан бири, бозорга кириб қовунхурлик қилсак-чи, деган таклифни уртага ташлади.

Купчиликка бу фикр маъқул куринди.

Улар бозор томон юришди.

Тепалиқдан пастга энаётиб,

Тоштемирнинг кифтига нимадир тап этиб тушди.

Тоштемир, осмондан чалпак ёғибди, деб —

ғалати шу гапни кулиб эслаганича, бошини буриб қаради.

Унинг кифтига патлари камалакдек рангин, —

чиройли тути келиб қўнган эди!

Тоштемир бу қўшни қачон, қасрда курганини уйлаб,

хогирасида тиклаёлмади.

Эскидан одати бўйича «Ффу!» деб қўйди.

Тути ҳуркидимми, ҳар қалай, учиб,

Тоштемирнинг боши устида чарх урганича, бадар кетди.

Тоштемир хаёлга ботди.

Унинг (бир пайтлардагидек) бошида санчиқ турган, миясини кимдир аёвсиз пармаламоқда эди.

Негадир болалик кунлари, меҳрибон онажони ёдига тушди.

«Исми Зулфизар биби булгани-ю, менга шоҳлар қасри-саройи, тутилар ҳақида эртақлар суйлаганига қарамай, онам хонлар зурриёти эканлиги ёлгон, албатта! Безакли исмлар қуйиб, бир нарсаларни туқиб — бечора халқ узини-узи овутган-да! Бусиз яшаш оғир!» —

у беихтиёр шундай хаёлга борди.

Бундан сўнг:

«Демак, менинг бойваччалигим, шоҳлигим ҳам ёлгон! Бу — бир уйин, нари борганда, исён, холос! Мен уз волидаси қадрига етмаган нодон! Бошида посбон биргина отасини қийнаб юрган калтабин! — шундан бошқа менинг хислатим, фазилатим қани?» —

деб уйлади.

Эҳтимол, бу гаплар кўпдан буён унинг шуури қаърида чуқиб ётгандир?! — лекин ҳеч қачон буларни уйламаган эди; ҳозир юзага қалқди. Тоштемир — гуёки беҳосдан ақли ишлаб, кўзлари мошдек очилган эди!

Бундан сўнг эса,

ҳаётида баъзан булганидек, яна шуларни хаёлидан кечирди:

«Дунёга нима учун келдим?! Нега яшаяпман?! Ҳаётда бирон маъно борми ёки бу номаълум бир насибами?! Мен кимман?! Маконим қаерда?! Қуюндек тентираб, бораётган манзилим қайси?!»

Шу дамда

онажонига тегишли уйларми, уз ҳаёти борасидаги хаёллар сабабданми?! —

Тоштемирнинг кўзлари унгида шоҳ жонланган ва қотиб қолган эди.

Тоштемир шоҳга хаёлан мурожаат қилди:

— Ишлар пачава, дейсизми?! Одамлар айниганми?! Бор айбни менга тункамоқчисиз... Шошманг, тасаввур қилинг. Бир отнинг устида икки киши утирибмиз. Сиз олдинда, мен орқада. Хуш, жиловни сиз тортасизми ёки менми?! Балки, менинг гуноҳим кўпдир. Лекин...

Тоштемир теграсида халойиқ тупланаётганини пайқайди.

Унинг хаёлидаги гаплар тилига куча бошлади.
Ҳали гап тугамаган эди;
кимдир гаврон билан буйни, сунг бошига туши-
риб,

уни даврадан четга торта бошлади.

У кучли, чарс эди; у ҳам кимнидир уриб, кимни-
дир суриб ташлади. Аммо аёвсиз тўлқин бостириб
келиб, ер тишлатди; алақаёқларга силжитди-кетди.

Тоштемирнинг ҳамон боши оғримоқда эди.

Мадори қуриб, —

кўзлари олди қоронғилашди...

* * *

Кейин:

ҳамон зулмат ичида, қўл-оёқлари боғлиқ; — арава-
да гужанак булиб ётганини сизди.

Кейин:

(боши оғриғи босилган эди)

бир оз ўзини унглаб, йигитлар билан бозорга йу-
налган пайдан —

«ур-сур»да улар ҳар ёққа қочишганигача —
руй берган воқеани эшлашга уринди.

Кейин, пайқади:

кимлардир паст товушда ундан-бундан сўзлашиш-
моқда эди.

Тоштемир диққат қилди:

тўрт киши!

У ажабланди:

наҳотки, қирқта йигит тўрт кишининг қулига уни
топшириб, ташлаб кетишган бўлса?! Ишонган йигит-
лари шарпадан хуркийдиган «ойимқиз»лар экан-да!
Уларда юрак йуқ экан-да!

Тоштемир шу аснода ҳис этди:

парда орқасида — шоҳ турибди!

(Сен шоҳдан жиловни тортишини сўраётганми-
динг?! Ана, тортди! Уйин тугади. Тамом!)

Унга энди аён эди:

йигитлар олдиндан нима булишини билишган, ал-
батта. Ҳатто, уюштиришга ҳам ёрдам беришган! Улар
хиёнат қилишган!

Арава унқир-чунқир йулда, бир маромда чайқалиб
борарди;

қанча йул юришди?! — Тоштемир билмас эди.

У — суяклари пула ҳолда, баданига қуруқ тахта

ботиб, суйилишга олиб кетилаётган кўйдек, *нафаси бугзига тикилиб ётар эди... Улимга маҳкум эканлигини тушунганидан, тўғри дор остига элтишса керак, деб уйламоқда, буёғи фақат иш тезроқ ниҳоясига етишини кутмоқда эди.

Тун утдими, кун утдими?! — ахийри, арава тўхтади.

Тоштемирни аравадан тушириб, пойи-пиеда, судраб-ҳайдаганча,
қаёққадир бошлашди.

Тепаликка кутарилишди. Кейин, чуқурликка тушишди.

Уни арқондан бушатиб, юз-кузини очишди.

Иш бошқача кучган эди. У ҳали яна, суйиш учун боғлаб кўйилган кўйдек, улимни кутиши керак! Оёқ-қўлига кишан солиб, занжир билан боғлашди... Йўлдаги вақтинчалик азоб ўрнини муддати номаълум, кундалик машаққат эгаллаган эди.

Тоштемир ўзини қоронғи хонада, тўрт маҳбус орасида курди.

(Зиндон!

Совуқ, зах макон!

Бир куза сув, бир бурда нон!...)

* * *

Кунлар

бир-бирига уланмоқда эди.

Тун билан куннинг фарқи йўқ.

Энди сенга кийдирилган қоп — шу ғариб бино!

Ҳайбатли қалин эшик.

Тош деворлар.

Шифтга яқин ерда қорайган туйнук — олам.

Маҳзун ва мискин тириклик!

Узи дуч келган ҳолат, юз бераётган савдолар —

Тоштемирни

гангитиб қўйган эди.

Унга зиндонда, тор бу қафасда биқиниб ётиш улимдан оғир, улимни кутишдан — улим афзал ҳам булиб туюлар эди.

Айниқса, сўнги йиллар дунёнинг гаштини суриб, боши айш-ишратдан чиқмай юрган Тоштемирнинг энди ҳаёти, қисмати бировлар қўлида; тахтидан сар-

нигун қулагани устига, у энди кимларгадир қарам,
хору-зор куйга тушган эди.

Аччиқ-аччиқ бузлагинг келади!

*«Хукмдорлар, амалдорларнинг дабдабали ҳаётлари-
га қарама! Уларнинг қандай тезлик билан дунёдан
утиб бораётганларига ва ҳаётларининг хотимаси ёмон,
аянч эканлигига қара!»*

Тавба! Яна:

*«Иблис дейдики,
ҳавойи нафсга берилиб яшасалар —бутга топиниш
шарт эмас! Мен уларни уч йусинда йўлдан оздира-
ман:*

1. Ҳаром, ноҳақ фойда топишга ружу орқали.

*2. Йиққанларини нолайиқ ишларга сарфлаш орқа-
ли.*

*3. Лойиқ булган ишларга харж қилишдан қайта-
риш орқали...»*

Эски, минг йиллик тушунча; лекин

шахсан Тоштемирга тегишли...

унинг курган-кечиргани. Умри!

Буни у —

мана, энди тутқунлик-саргардонликда англай бош-
лаб, — ҳаммадан ҳам, паришонланган эди.

НИМА ҚИЛИШИНИ билмасди!

*«Кисининг юрагида дунё ҳаёли — охират ҳаёли
билан юзлашади...»*

Шундай! У энди бирон нарсани эслашни ҳам,
уйлашни ҳам истамас эди.

Уни зил мудроқ босгандек эди.

Туну кун бошини куксига солинтириб утирарди.

Биров билан сузлашмас, бировга бош кутариб қа-
рамас ҳам эди.

Дор остига олиб боришган кунга қадар шу тах-
лит...

Дарвоқе:

Фақат бир гал...

Хонага янги маҳбус келди.

Бу — қизиқ йигит экан. Тоштемирнинг нақ пин-
жига тикилиб, чуққалади. Унинг куйлаги этагини ўп-
ди. Кейин, беҳол қулини тутиб, юз-кузига суртди.

Тоштемир сергакланиб, сесканди.

— Сен кимсен?!

— Менми?! Илс... Этикдуз!

— Илѐс... Оѐқ кучиб, урганиб қолганмисан?! Нега суйканасан?!

— Мен суйканмайман, — деди Илѐс. — Сиз бизнинг Пиримизсиз! Сиз Оқсоқол, Хужайин! Сиз шоҳ... Буюк Инсон! Олам яратган Буюк Қурувчи!

— Сен адашдинг. Буюк Қурувчи Оллоҳ! Қурадиган ҳам, бузадиган ҳам... Мен ожиз бир банда! Мен англадим! — деди Тоштемир.

— Сиз барибир, Биринчи...

— Йуқ, Олам Биринчи, биз барчамиз Иккинчи эканмиз! Мен англадим...

— Сиз менинг сиғинган шоҳимсиз! Барибир... Гапирманг!

— Сен нима, девонамисан, Илѐс?!

— Менми?! Йуқ, мен девона эмас... Мен учун сиз барибир Қиблагоҳ! Сизни деб юрганман! Сизни деб уламан...

— Тухта! — деди Тоштемир. — Сен мени билмас экансан. Мен осий банда! Гуноҳим куп. Қулим қон...

— Гапирманг! Сиз ҳеч кимни ўлдирмагансиз. Йигитларингиз кимнидир гўрга тиқишган бўлса, ўзлари жавоб қилишсин!

— Йуқ, уларнинг гуноҳи меники! Мен ақл берганман. Бош бўлганман! Сен мени билмас экансан... Хуп. Бошқа гап... Бў сен, этикдўз бўлсанг, қандай зиндонга тушиб қолдинг?!

— Менми?! Қулимга битта темир, бир парча тош олиб, кучада одам пойладим!

— Нима учун?! Бировда қасдинг бормиди?! Нега тош билан темир?!

— Сиз Тоштемир-ку! Сиз учун қасос олмоқчи эдим!

— Эй, Худойим-эй... Сенинг гуноҳинг ҳам менга юкланар экан! Сен чиндан девона экансан... Мен салтанатни эгалласам, сенга яхши булармиди?! Йуқ, оғайни. Бунинг ҳаммаси телбалик! Мен косани бекор чайқатдим... Умуман, дунёда ҳар ким ўз ишини қилгани дуруст экан! Шоҳ шоҳлигини, гадо гадолигини... Майли. Тухта. Менга қара. Одамлар нима деяпти?! Менинг дадам-чи?! Юрибдими?! Агар билсанг...

— Одамларни билмайман, — деди Илѐс. — Лекин отангиз уйдан чиқмай ётибдилар. Ишлари чатоқ...

— Тушунтир!

— Сизга бир нарса бўлса, кутаролмайди! Уста Маҳмудга ўхшаб...

— Уста Маҳмуд?!

— Уста Маҳмуд... Сизни тутишгач, дорга тортади, деган гап тарқалди. Уша куни юраги ёмон бўлган! Кечга бориб, узилди...

Эвоҳ! Тоштемир душман деб юрган Устанинг юрагида унга нисбатан шунчалар куюнч бор экан-ку!

Унинг куз олдига соқоли куксини тутган, букчайиброқ турган Уста қиёфаси келган эди.

У этикдузни туртиб, пинжидан нари сурди.

Бошини эгди.

Шу аснода Тоштемир Уста Маҳмуд ва...

Илс деган (уст-боши гижимланган, кўримсизгина) — бошқа бир йигит тўғрисида хаёлга чўмган эди.

Билмадимки,

бу жаҳон фоний-у, кажрафтор экан,

Яхшилар

доим ёмоннинг ҳожатига зор экан...

Тоштемир Илсни танир, куча-куйда баъзан учратиб, давраларда шеър-кўшиқларини эшитиб юрар эди.

Илс унга қандай қараган?! — айтиш қийин. Лекин бу йигитни у сариқ чақага олмас, одам урнида кўрмас эди!

Мана, энди...

унинг хаёлида Шоир — Уста билан ёнма-ён қомат тиклаган эди.

Хоҳ мусаввир,

хоҳ мунажжим,

хоҳ султон,

хоҳи бек —

Асл инсонликдин узга ҳаммаси бекор экан...

Тоштемир хомуш тортган эди.

Шундан кейин, ногоҳ...

Деразадаги бир жуфт куз! —

(Узгалар-а роҳат-у,

менга азоб...)

Нигорни

эслади.

Ёр ила бегонанинг *
фарқин билолмас кимсалар —
Ёридан бегона-ю,
бегоналарга ёр экан!

Бошидан кечган бутун шу кўргиликлар давомида
биринчи бора —

Тоштемирнинг юзига кўзларидан
икки томчи ёш сизиб тушди...

* * *

Тоштемирни
кутилмаганда бир куни
хонадан олиб чиқишди.
Кишан, занжирдан бушатишди.
Яна арқон билан чирмашди.

Кейин, дор остига етаклашди.
Қоронғи хонада булганидан, аввалига офтобга қа-
раёлмайд, кўзлари қамашди.

Купинча туядек чукиб утирганидан, оёқлари чали-
шиб кетди.

Йук, тезда узини унглади.

Бошини эгганича, кучада тупланган, анграйтган,
пичирлаб-шивирлашган одамларга аҳамият бермай,
илдам босди.

Майдонда айниқса одам қайнар эди. Томошабин-
лар!

Булар орасида — Тоштемирга хиёнат қилган йи-
гитлар бор! Лекин этикдуз Илёсга ухшаган телба фи-
дойилар ҳам!

Соқчилар ҳай-ҳайлаб йул очиб, майдон марказига
етишди. Баланд супага кутарилишди.

Тоштемирни устун олдига келтириб, ниҳоят, йи-
гитлар билан сунги марта бозорга борганида булгани-
дек, унинг бошига қоп кийдиришди.

Лаҳза ичида Тоштемир утган уз ҳаётини аниқ-ти-
ниқ кўргандек булди.

Шу пайт у негадир яна Илёс (этикдуз эмас!)ни
эслади:

*Менинг сунги йулимдир,
гар йигилса дусту ёронлар,
Бу кун мотам куними,
ё ажаб бозор?! — деб йиғланг...*

Тоштемирнинг буйнига арқон солишди. Арқонни тортишди.

Унинг иши битгандек эди!

Бироқ...

айни фурсатда нима учундир майдонда:

— Бушат! Бушат! — деган ҳайқириқ янгради.

Бугизни пайпаслаётган арқон бушаша бошлади.

(Мамлакат шоҳининг қизи угил — фарзанд қурган; шунинг шоҳиёнасига шоҳ Тоштемирнинг гуноҳидан кечган эди! Буни Тоштемир кейинчалик билди. Ҳозир эса...)

У оёғи ердан узилганида, — қайтиб ерга қунди.

Бошидан қопни олиб ташлаб, йул очишди.

Ҳеч нарсага тушунмай саросималанганидан, қаёққа қараб юриши, узини қандай тутишини билмас эди! Куп утмай, мункиллаган бир қария теграсида айланиб, оёғига йиқилмоқчи булаётганини пайқади.

Тоштемир, ким экан, деб диққат қилиб қаради.

Бу — Мулла Тошпулат эди!

У отасини кифтидан кучиб, урнидан тургазди.

Кейин...

ота-бола пойтахтдан уйга жунашди.

Тоштемир уйда ҳам...

бир неча кун бошини куксига солинтириб утирди.

Йуқ, тирик жон қимирлаши керак экан! —

Худо, деб кўчага чиқди.

У тузган Биргина Даста аллақачон тузиган эди.

Ҳеч кимга қушилмай, яккақул уста бўлиб, ўз кунини кўра бошлади.

Шундай яшаб юравермоқчи эди; аммо — унинг эркинлиги узоққа бормади!

Тоштемир отнинг қашқасидек маълум киши эди; атрофига аста-секин яна одам йиғила бошлади.

Биринчи навбатда:

— Мен сизнинг қулингизман! Улсам, ёнингизда уламан...

— Мен сизнинг чурингиз, ахир! Ҳайдасангиз ҳам, кетмайман... —

ҳовлида ўз-ўзидан, олдинги пайтдагидек, қуллар, чўрилар пайдо бўлиб қолишди. Тоштемир қурган қасри-сарой бузиб ташлангани, бу — тору танг, хароб, — эски ҳовли эканлиги билан уларнинг иши йуқ эди!

Шундан сунг:

гурух-гурух курувчилар.

— Кимдир сизга хиёнат қилган булса, кур булсин!
Битга-яримга хоин учун... бизда нима гуноҳ?!

Ниҳоят:

бир оқшом Илс (этикдуз) ҳар хил касбдаги сак-
кизга одамни бошлаб, эшикка келиб турибди.

— Сиз Оқсоқол! Сиз Хужайин!

— Сиз Пиримиз. Қиблагоҳ!

— Сиз шоҳ..

На кундуз ором бор,
на тунда уйқу.

Тоштемир қийин аҳволга тушган эди.

Одамларни эшикдан ҳайдаш мумкин. Буйнига
уриб! Лекин уларнинг юз-кузларидаги илтижони қан-
дай ҳайдайсан?! Эътиқоддан қочиб, қаёққа борасан?!

У тушунмаётган эди... Уз манфаатини кузлаб,
халққа шунча зулм қилганига қарамай, булар нега
бунча унга ёпишябди?! Нима учун тинч яшашга
қуйишмаябди?!

Ҳаммаси оддий... Тоштемир озми-купми, барибир
одамларни уйлаган эди! Булар узлари ҳақида биров-
нинг УЙЛАШИГА муҳтож! ЭЪТИБОРГА муҳтож!

Шу кунлар у узича яна бот-бот

Шоҳга мурожаат қиладиган булиб қолган эди:

— Одамлар қадримга етмайди, дейсиз! Одамлар
айниган, дейсиз! Халқни айблаб булар эканми? Мен
гуноҳкорман. Сиз... Аммо халқ эмас! У, шурлик эзгу-
ликка ташна! Бахтга ташна! Отдан тушиб, куксига
қулоқ тутишингизни истайди. Кутади... Мен биламан.
Қушнига чиқиб, углингни фалончи қизга уйлантир-
ма, писмадончи қизга уйлантир, деб оёқ тираган
одамга ухшаб турибман! Бошқариш менинг вазифамга
кирмайди. Ҳар ким уз ишини қилиши керак! Мен
оддий курувчиман! Лекин инсон, атрофга қарашга
мажбурсан...

Тоштемир энди баъзан чуқур хаёлга чумиб, эзилар
эди.

Меҳрибон онажонидан

давлати, салтанатини йуқотиб, юридан олисда
яшаган бир шоҳ уз ҳолига йиглай-йиглай кур булгани-
ни эшитган эди! Бу — афтидан, эртак эмасди... У,
менинг шоҳлигим ёлғон, деб адашган; уша шоҳ —
аниқ унинг аждоди булса-чи?!

Баъзан эса, Тоштемир эслар эди.

Дарвиш-қаландарлар орасида шундай нақл бор:
«Дуненинг узи кафтдаги чанг; чуқур нафас тортиб,
ффу! — десанг, учади-кетади!»

У нега болаликдан — бу нидога урганди?! Унинг
боболари дарвиш-қаландар бўлишса-чи?!

Одам уз-узингни билмас экансан-да!

Умуман:

Инсон Ҳаётининг гаройиблиги! Шоҳда гадолик,
гадода шоҳлик... Ахир, Искандар дунёдан кетаётиб,
тобутдан қулини чиқармаганмиди?!

Нима қилганда ҳам...

Тоштемир ҳеч қачон:

«Арқонни ўзимиз келтирайликми ёки беришади-
ми?!» —

дейдиган одам —

бўлмаган, бўлолмаган,
бундан сўнг ҳам бўлолмайдиганга
ухшар эди!

* * *

Тоштемир энди уз ҳаётини

кечаги қарич билан ўлчаёлмаслигини ҳис этарди.

У бир улимни қурган, бошини бир карра сиртмоқ-
қа тутган эди... Аввалги тартибда яшашни энди хоҳла-
мас ҳам эди!

Шунинг баробарида, одамлар кундан-кунга

унинг гариб қулбасига танда солишмоқда,

уни исканжага олишмоқда эди!

Боши қотган эди.

Шундай юриб, бир куни тасодифан

Уста Маҳмуднинг уйи олдидан ўтди.

Ҳаяжон босиб, беҳосдан:

Менга ул ёр керак,

дунё керакмас...

туғри —

олдинлар ўзи мол-мулк, аскар йиққан шаҳар таш-
қарисидаги ғорга қараб кетди.

Борди. Хувиллаб ётган ғорда ёлғиз макон қурди.

Ора-орада шаҳарга келиб, Уста Маҳмуднинг ҳовли-
си теварагида айланар, кейин, яна ғорга бош олиб
кетар эди.

Отаси вафот этгач, Нигор ҳовлида етим-есир қизчаларни тушлаб, уларга отинбиби булган; баъзан ҳовли юзида уларни уйнатиб, баъзан кучага ҳам олиб чиқар эди.

Тоштемир Нигорни гоҳ очиқ дарвозадан кўрар, гоҳ куча-қуйда пана-панада туриб, кузатар эди. Болаликда бирга ўсишгани, бир-бирини яхши билишганига қарамай, қизга яқин йўламас, бунга ботинмас эди.

Ажабки, яна Илёс (шоир) Тоштемирни «безовта» қила бошлаган эди... У Илёсни учратиб, икки оғиз илиқ сўз айтгиси келарди.

Аммо Шоир («*Бошга тушган бу ҳаётнинг турфа савдоси билан!*») аллақайси юртларга саёҳат-сафарга кетиб қолган эди. Қачондир қайтадими, йўқми?! — билиб булмасди.

Илёснинг шеър-қушиқлари эса Тоштемир учун «жон риштаси» эди!

Бу қушиқларни у тун-кун эслар ва...

юрагида «қушиқ булиб» яшай бошлаган —

Нигор туғрисида уйлар эди.

Болалик кунларидаги воқеалар:

бир гал баланд супадан бехос йиқилиб тушганида, Нигор қаёқдандир малҳам топиб, қонаган қул-оёқларига суркагани; катталардек уни муолажа қилмоқчи булгани...

бошқа сафар улар куча айланишгани; иккаласи ҳам ҳеч нарсага ақли етмаган бола, лекин бир-бирининг қулини тутиб, негадир титраб кетишгани... —

барчасини эслар эди.

Нигорнинг энди қалин қошлари, утли, уқтам кузлари — чиройига Тоштемир лол қолар;

қизни гузал бир сурат ёки

тубида тошлар ялтираб ётган

тиниқ сувга ўхшатар эди.

У савдойи қуйда

таниш уй остонасига бош урар эди.

Тоштемирга бу хонадон олдида гуноҳкор эканлиги маълум эди! Лекин Нигорни купдан буён севиб юрганга ҳам энди шубҳаланмас эди. Қизни чўри қилиб уйга бошлаш қаёқда! — унинг ўзи қулга айланган эди.

Тоштемир яшаган гор — яна, гуёки зиндон эди.

Қоронғи. Зах.

Тириклик ҳам — зиндондаги сингари, маҳзун ва мискин.

Бир куза сув. Бир бурда нон.
Зиндондан кейин, ҳали дор-чи?!

*Қоп-қаро зулфингни боғлаб,
буйнима дор айлама...*

Дор!
Орадан куп утгани йуқ;
дорга ҳам навбат етди.
Тоштемирга кунлар шундай ўтаверса, аҳён-аҳён
узоқдан Нигорнинг хусини томоша қилса, бас эди.
Шунга ҳам, у — ҳаётдан рози эди!

Бироқ...
унинг теварақда кезишини пайқаб:

*Ёшириб мендан юзингни,
ташнаи дийдор этиб! —*

Нигор арқонни тортди.
Уни қармоқ ташляпти, деб гаши келганми?! —
Нигор тунини тескари кийган, чора курган эди!
Доим очиқ эшик — беркилди.
Қизчалар билан Нигор, куча ҳам айланмас эди.

Беш кун...
Ун кун...
Бир ой...
Икки...
Уч...

*Эй Худо!
Бир бандаи муминга озор шунчалар...*

Тоштемир узини қуйишга жой тополмас эди.
Шаҳарга келиб, туну кун кезар, горга қайтар;
яна шаҳар, яна гор;
Нигордан айру яшай олмаслигини сезар; уртаниб,
тоқатсизланиб,
уз-узини
бурдалар эди.

*Энди бетоқатлигимдин
айлағум чок узра чок,
Аслида, минг пора булган —
бу дили афгорни...*

Ахийри, чарчаб,
умидсизланди.

Шаҳарга келмай қуйди.

Горда куксини ерга бериб ётишга одатланди.

Дунёда Тоштемирни деб қуйса қуядиган, улса уладиган биргина киши — унинг отаси Мулла Тошпулат эди!

Тоштемир узининг ҳаёти отаси учун азобга айланганини тушунар эди. Лекин илож қанча! — у уз-узига бу ҳаётни танлаб олмаган эди.

Бахтсиз бўлса ҳам, аҳмоқ бўлса ҳам! — ота углидан кечиши мушкул экан... Уч кун-тўрт кунда бир, бозордан ул-бул харид қилиб, Мулла Тошпулат горга углини кўргани келиб турар эди.

Улар деярли сўзлашишмас эди.

(Бундай дилисиёҳликда нимани ҳам гаплашсан?!)

Тоштемир отасига дардини қандай айтишни ҳам билмас эди.

*(Менга ул ёр керак,
дунё керакмас...)*

Аммо

бир куни

Мулла Тошпулатнинг ўзи гап очди:

— Менинг юким тайёр, бугун бўлмаса, эртага кучаман, деб турибман. Мен сендан розиман, болам. Бехос кўришолмай қолсак, сен ҳам рози бўл!

Тоштемир отасининг юз-кўзига қаради.

Эзилди.

— Ундай деманг, дада. Мен сизга бадмеҳр эмасман. Сизни унутганим йўқ... Бош олиб кетишга мажбур бўлдим. Бунинг устига, инсон ғам-андух, изтироб учун яратилган эканми?! — юрагим ёниб, тутаб ётибман. Қуз унгимда дунё саробга айланиб қолди.

— Бизнинг қисматимиз шу экан, пешонамиз шур экан, болам. Лекин биз девор ортида туриб, билмаймиз, дунёда енгил қисмат топилмайди, ҳеч кимга осон эмас. Чидаб, шукр қилиш керак! Одамлар қандай яшаса, шундай яшаш керак!

— Мен энди бошқаман, дада. Одамлар ичида

яшаёлмайман... Одамлар ҳалол билан ҳаромни уйламайди. Уларга фақат лаззатланиш, завқланиш бўлса! Ҳазар қани?! Сиз кўрмайсиз, мен кўриб турибман, дада, ана, менинг панжаларим орасидан қаранг, гуноҳлардан Ер қорайиб, тузиб ётибди. Бир ҳовучгина! Титраяпти... Мен осий бандаман, гуноҳим кўп! Энди дунёга этак силкидим. Ффу... Дунё қаттиқ меҳр қуйишга арзимас экан! Бир-бирига зулм қилишдан, эгриликдан асраниб, покланмоқчиман. Ахир, ҳар нарсанинг жавоби бор, дада...

— Мен сенга дунёда бахт тиладим, болам. Қуллагим келди... Сенинг гуноҳларинг балки менинг гуноҳимдир?! Худони баъзан унутгандирман?! Мунофиқлик йулини тутгандирман?! Ҳаром лўқма... Менга қаҳрингни кўрсатяпсанми, Художон?! Боласидан қайтсин, дедингми?! Нега мени Уста Маҳмуддек собит қилиб яратмадинг?!

— Уста Маҳмудни менга эслатманг, дада... Шундай гап юради. Қуй ўз оёғи билан осилади, эчки ўз оёғи билан! Менинг гуноҳларимга ҳеч ким масъул эмас! Узим... Лекин мен бировларга ухшаб яшашим ҳам шарт эмас! Менга одамлар урганган орзу-ҳавас, дунёда қоладиган зурриётнинг кераги йўқ. Булар ҳам оддий киши, занжир экан; мен англадим. Мол-мулк, безак... бу ҳам ортиқча юк экан; мен англадим. Не-не буюклар дунёдан тоқ ўтмаган! Ғариб яшамаган! Наҳотки, сиз шуларни бахт деб билсангиз, дада?! Наҳотки, покланишдан катта бахт...

— Дунёдан юз буриш ҳам гуноҳ, болам. Худо яратган неъмат... Узи айтган! Барча тарки дунё қилса, дунё нима бўлади?! Бу рўйи заминда ҳаммамиз ҳам осий бандалармиз...

— Мен энди олдинги Тоштемир эмасман, дада... Ффу...

Орага узоқ сукунат чуқди.

— Сен Нигордан ҳам кечдингми?! — дабдурустдан суради Мулла Тошпулат.

— Мен ундан кечганим йўқ. Лекин энди у ҳам...

— Нега?! Тугадими?!

— У мени кечирмайди.

— Опаларинг бориб, қизнинг опалари билан гаплашди. Мен куёвлар билан... Қариндошлар, сўзимиз бир жойдан чиқди. Энди фақат унинг узи.

— Мен истамайман. Фойдаси йўқ.

— Тўғри. Нигор барибир кўнмаслиги мумкин! Бу

қиз отасидан ҳам баттар метин экан! Лекин сен чин ёқтирган булсанг...

— Фойдаси йўқ. У кечирмайди, дада. Узи учун ҳам, отаси учун ҳам... Қолаверса, бу менга энди муҳим эмасдек! Бировни, у ҳам жавоб қилсин, деб кунглинга киритмайсан...

Шундан сунг,
улар бир неча бора
шу йусинда
суҳбатлашишди.

Бундай суҳбатлар Мулла Тошпулатга нима берди?!—

Тоштемир билмасди; лекин унинг узи бор ҳаловатини ҳам йўқотиб, эсанкирар эди.

Шу кунлар у қайта-қайта —
Нигорга хат ёзиб, бутун дардини
очиб-сочишга чоғланди.

Бирок...

«Мажнун Лайлига мактуб битмоқчи эди. Кейин, уйлади: хаёлинг кўзимда, исминг тилимда, ёдинг кунглимда! Шундай экан, мен кимга, қаерга ёзай?! Ахир, сенинг ўзинг шу ердасан-ку!»

Тоштемир азобланиб, энди
ҳаётида олдин ҳам бўлганидек, яна
баъзан шуларни
хаёлидан кечирар эди:

«Дунёга нима учун келдим?! Нега яшайпман?! Ҳаётда бирон маъно борми ёки бу номаълум бир насибами?! Мен кимман?! Маконим қаерда?! Қуюндек тентираб, бораётган манзилим қайси?!»

Баъзан эса унинг
умуман, яшагиси келмас эди.

Унга улим шарпаси яқин бир ерда кезаётгандек
булиб туюлар эди.

(Яна Илс!)

*Боғ аро булбул агар —
гулдин нишоне топмаса,
Овчини кўрмоқ билан —
ўзни нишон айлар эмиш...*

Кунлар бир-биридан огир кечмоқда эди.
Тоштемирни буёғи нималар кутмоқда?! — айтиб
булмасди.

Ана шунда...

у ажиб бир

туш кўрди.

Уста Маҳмуднинг ҳовлиси эмиш.

Тоштемир дарвоза олдиға келган эмиш.

У — кучаларда судралган қандайдир гадо эмиш.

Яқинлашганида, дарвоза ланг очилибди.

Негадир ҳовли тула — сочларини ёзган, қора кий-
ган аёллар.

Улар дод солиб, фарёд чекиб,

кутилмаганда дарвоза томон —

Тоштемир томонга

эпирилишибди.

Уларнинг важоҳатини куриб,

Тоштемир саросималаниб турганида,

аёллар орасидан, сафни ёриб, —

Нигор чиқиб келибди:

— Ҳайдаманг! Ҳайдаманг!

Шу пайт Нигор билан Тоштемирнинг ёнида —
Шоир Илёс пайдо бўлиб, шеър ўқиб юборибди:

Келдим-у, Илёс,

бу кун остонасига, ул деди:

«Ҳайдаманг!

Бечора ҳар кунги гадойимдир менинг...»

Илёс бу билан кифояланмай, Тоштемирни четга
тортиб, қулоғига пичирлабди:

— Даст ба қор-у, дил ба ёр!

— У нима деганингиз?!

— Билмайсизми?! Юрагида ёр булган киши бел
боғлаб туриши, аниқ ишни ҳам қилиши керак! Халқ-
ни уйлашини гапирадиган кўп. Амалда уйланг! Ота-
боболарга ўхшаб, минг йиллик обидалар қурмайсиз-
ми?! Дадангиз, Уста Маҳмуд орзу қилган; эришолма-
ган. Нигор ҳам сиздан шуни кутяпти... Шуни... кутяп-
ти...

Тоштемир уйқудан
 кунгли ёришиб уйғонди.
 Гордан ташқарига чиқди.
 Офтобга ўзини тутди.
 Уша куниеқ, у, атрофни айланиб, баланд бир ер-
 дан

иморат учун жой танлади.
 Иш бошлади.
 Сув очди. Тош йигди.
 Тош йуниш, ер қазишга тушди.
 Аста-секин...
 Аста-секин...

Ёлғиз отнинг чанги чиқмас! —

бунга унинг ақли етарди... Дунёда ёдгорликки бор,
 минг-минглаб қуллар тиклашган. Турли юртлардан
 олиб келинган асирлар! Қонлар. Қурбонлар.

Бир ўзинг чинакам иморат, айниқса, обида қуриб
 қолдиришга чоғланиш девоналик, холос...

Аммо Тоштемир бу тўғрида уйлашни истамасди.

У фақат, умримда арзирли бирон иш қилишга ул-
 гураманми, йўқми, деб ташвишланар, қўрқар эди.

Нигор энди менинг бу ишимга нима деркин?! Ни-
 ма қиларкин?! — деб ҳам безовталанар эди.

Булардан ташқари, кўпинча,
 во-дариғ, умримдан кўп вақт бекор — ҳайф кетиб-
 ди, инсон дунёда икки марта яшаса экан, янги умри-
 ни — хулоса чиқариб, — янгича яшай олса экан, деб
 афсус-надомат ҳам чекар эди.

(Заковат!

Тутулиб қаерда — йўлда,

Менга етиб келдинг

нега бунча кеч?!)

Кун.

Тун.

Яна кун.

Яна тун...

Зарра-зарра кул бўлур! Ёки:

томчилайверса, тош ҳам тешилади.

Ниҳоят, Тоштемир —

бинонинг пойдеворини биткарди.

Девор кутара бошлади.

Бу бино у олдинлар қурган омонат, алфасона имо-
ратлардан эмас.

Бир пайтлар уз ҳовлилари ёнида тиклаган қасри-
саройга ҳам ухшамайди. Бошқа!

Демак, меҳнат. Огир меҳнат.

Фақат устачиликмми?! Бу ерларда тош ва сувдан
булак вақо йуқ. Атрофдан топиш, ташиш керак!

Яна меҳнат. Огир меҳнат.

Тоштемирни биргина илинж —
кўрган туши — ҳаммадан ҳақир, гадо бўлганида,
Нигор унга шафқат қилгани-ю, эшигидан ҳайдамага-
ни —

Одам боласи бажаролмайдиган ишни
амаллаб кетишга ундаган эди!

Уни, Нигор менинг бу ишимдан суюнади, мени
кечиради, — деган умид —

Ўтга-чўққа ташлаган, пишита бошлаган эди!

У ҳеч қачон Нигорни унутган ҳам,

Нигордан кечган ҳам эмасди...

* * *

Мудраган юракни

уйғотди оҳу!

Нозик қадамларнинг

енгил сабоси.

Ҳорғин кўзлардаги кўнгил навоси,

Эркин кўзлардаги қизлик ҳаёси —

Сингиб томиримга,

қизияпти қон...

Бу — қандай галаён?!

Бу — қандай исён?!

Бу қандай баёнсиз,

ҳасратли бир ҳол?! —

Мен буни ўзим ҳам билмайман алҳол.

Билганим:

учди-ю, наздимда, ёҳу! —

Учқунлар сачратди

куксимда оҳу.

Бағрим бу кун тулиб-тулиб,
 Кетдим
 Сизга
 зор булиб.
 Йулингизда
 емгир булиб,
 Йулингизда
 қор булиб.
 Қочгим келди,
 қайларгадир! —
 Узимча
 йиглаб-кулиб,
 Қайга борай?! —
 қолди, ахир,
 Дунё менга
 тор булиб.
 Мен умидли бу оламда
 Кетмай
 буткул тукилиб —
 Эринмасдан,
 бир қадамга —
 Келсангиз-чи,
 бор булиб!

* * *

Кун.
 Тун.
 Яна кун.
 Яна тун...
 Оғир меҳнат. Қора меҳнат.
 Тоштемир кунда бир ойга, ойда бир йилга қариётгандек эди.
 Қорайган. Озган, чуп-устихонга айланган.
 Лекин унинг руҳи бардам эди.
 У уз гуноҳларидан истиғфор қилиб, одамлар хайратланадиган, куриб, покланадиган, миннатдор бўладиган ГУЗАЛ бир ОБИДА тикламоқда эди!
 Кун.
 Тун.
 Яна кун.
 Яна тун.
 Меҳнат...

(Норасолар оқибат булди расо меҳнат билан!!!)
Тоштемирнинг қўллари акашак ҳолга келган эди.
Чайқалиб юрарди.

Сочлари оқарганди.

Кузлари хира тортган, узоқдаги нарсани яхши ил-
гай олмас эди.

Унинг тирикчилиги ҳамон уша-уша:

бир куза сув, бир бурда нон.

Тоштемирга ортиқча нарсанинг
кераги ҳам йўқ эди:

*Менга ул ёр керак,
дунё керакмас...*

5

УЗИНГ УЧУН УЛ, ЕТИМ...

Тоштемир бошдан кечираётган ҳаёт, албатта,
ҳавас қилгулик эмас! — лекин

Мулла Тошпулатга ҳам
осон тутиб булмас эди.

Умуман,

ўғлини деб, энди дунёда

у чекмаган жабру жафо қолмаган эди!

Барча оталар ҳам фарзанди учун минг бора улиб-
тириладими?! —

Мулла Тошпулатнинг — Худо шоҳид! —
шундай —

ҳар қадамда бир

улиб-тирилгани

айни ҳақиқат эди!

Мулла Тошпулат уч кун-тўрт кун оралаб, бозордан
ул-бул харид қилганча, горга ўғлини кургани бориб
турар эди... Ўғли нондан бўлак нарсага қўл теккизмас-
лигини билса ҳамки, бозорда халгани тўлдириб олар,
кейин келтиргани исроф бўлганига ўкириб қолаверар
эди.

У ўғлининг олдида, шаҳар ташқарисидаги горда
яшаб юришга ҳам тайёр эди-ку, узлатга чекинган
Тоштемир ҳуркиб, номаълум бир еққа кетиши мум-
кин, деб қўрқарди. Тоштемирга қўшилиб, унинг тар-
ки дунё қилишида ҳам маъно йўқ эди! Бунинг устига,
кимдир чироқ ёқиб, қозон осмаса, ҳовли-жой вайро-

нага айланади... Қандай булмасин, Мулла Тошпулатга оғир эди! Қариганда, уйда ёлғиз гимирлаб, у^хуз кунини куришга мажбур эди. Купинча зерикарди. Улим ёдига тушиб, мен нимани олиб кетяпман-у, нимани қолдираман, деб безовталанарди. Зулфизарни эслагани-эслаган. Хотини ҳаёт пайти — дунёда курган энг бахтли кунлар булиб туюлар эди!

Ушандан буён утган давр ичида

Мулла Тошпулат фақат...

Тоштемир улмай дор остидан қайтганида

(Эгри йулдан юрган булса ҳам, уз боланг-да!) —

бир гал — терисига сиғмай севинган эди.

Тоштемирнинг оддийроқ яшашга кушиш билдираётганини сезиб, дупписини осмонга отган ҳам эди!

Бироқ —

яна гўёки чил-чил синган шиша! —

ҳаммаси барбод булди.

Аввалига

ишлар эски ҳаммом, эски тос қабелида

давом эта бошлади.

Кейин, Тоштемир, куча чангитишга урганди.

Кейин, горга жунади...

Хонадонда бахт йўқ; севинч унутилган эди!

Мулла Тошпулат ақли одам эди.

Унинг ҳаёлини (ҳамишаги аҳвол) уз тақдири эмас,

Тоштемирнинг ташвиши банд этган эди.

У уғли олдингидан узгаргани, одам турқига кирганини (олдин ҳайвондан фарқ қилмасди!) аллақачон пайқаган; бундан кунгли усган эди.

Сунгги палла

янада кўкси кутарилди:

Тоштемир горда могор босиб ётмай, ана,

ота-боболардан қолган касбу-қор билан шуғулланмоқда.

Айниқса, олдинлар эски ёдгорликларни буздирса,

энди узи ГУЗАЛ бир ОБИДА тикламоқда!

Мулла Тошпулат

уғлига энди нафрат билан қарамасди.

Уғлидан рози эди!

Атрофдаги одамлар ҳам... кимдир Тоштемирни савдойига ухшайди, дейиши мумкин! — аммо

Мулла Тошпулатга ҳеч ким:

«Уғлинг ёвуз! Қонхур! Нонимизни туя қилипти! Халқни бузяпти!» — демайди. Олдинги таъналар қолиб кетди.

Бу эзгуликдан куз юмиш — гуноҳ.

Худога шукр!

Лекин —

дунёни тушуниб бўлмас экан! —

ота учун фарзандинг чекига тушган

ШОҲЛИК ҳам, ГАДОЛИК ҳам

бирдек зулм экан!

Мулла Тошпулат,

угли уз-узини қиймалаётгани, уртаниб, —

эриб-сув бўлаётганини куриб турар эди.

Тоштемир оғир дард билан оғриган;

шу дард уни олиб кетадиганга

ухшар эди!

Кун.

Тун.

Яна кун.

Яна тун...

Эски чарх бир маромда айланмоқда эди.

«Севинчларда яширин бир ҳазинлик бор!»

Қани, уша севинчлар?!

«Изтироблар

ва улардан кейинги севинчлардан иборатдир ҳаёт!»

Қани, уша севинчлар?!

Ота-бола ҳаётида севинч йуқ; бахт унутилган эди!

Мулла Тошпулат углини уйлаб — углидан кўпроқ азобланарди.

Унинг кунгли ачирди.

У боласига ҳамон ёрдам бергиси келарди!

Ҳамон буни эплаёлмаётган эди!

«Тонг-ла қиёматда Зулфизар билан қандай юзлашман?! Нима дейман?!» —

Мулла Тошпулат шу тўғрида уйлагани-уйлаган эди.

У ҳар гал орқага қайтиб, яна қирғоққа бош урган тулқиндек ҳолатга тушган эди. Юрагида умид уйғониб-уйғонмай сунар

ва...

янгидан умидланаверар эди!

Тоштемир горда куксини ерга бериб ётишни бас қилиб, иморат куришга киришганида, шундай булди... Угли машаққатли меҳнатдан чўп-устихонга айланиб, баттар қийналиши, аниқ ҳалокат ёқасига бориб қолишини — Мулла Тошпулат қаёқдан билсин!

Кейин...

Нигор!

У, Тоштемир бу қизга шайдо эканлигини

таниш қурувчилардан эшитди.
(Болангга тегишли муҳим бир гапни бошқалардан
эшитиш оғир экан! Лекин майли...)

Уста Маҳмуднинг ҳовлиси деган қўрғонни
қамал қилмоқчи бўлиб, Мулла Тошпулат —
келмаган томон қолмади.

Лекин эшикдан ҳам, бирон тешикдан ҳам кириб,
Нигорни «бўйсундириш»нинг иложи топилмади!

Нигор эрмади. Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса
ҳам! Тоштемирни қиз кечирмади!

Мулла Тошпулат умидланганидан, Нигорни узи
кундириши мумкиндек оҳангда гапириб, углини ҳар
қачонгидан кўпроқ далли-девонага айлантирганини
пайқади. Ота-бола эзилишгани қолди!

Кейин:

бундай воқеа...

Тоштемир горга бош олиб кетгач,
эски ҳовлини қуллар, чўрилардан тортиб, барча
тарк этган эди!

Баъзан Мулла Тошпулатнинг ҳолидан хабар олиб
турган қизлари, невараларидан булак...

фақат...

лулига ўхшаган жингалаксоч, жиккак бир йигит
аҳён-аҳён

ҳовли атрофида уймалашар эди.

Гоҳ-гоҳида ичкарига кириб, Мулла Тошпулатнинг
енида бир оз утириб ҳам кетар эди.

У оғзига сув олгандек, деярли индамасди.

Болор санагандек, шифтга, ургимчак ин қўймаган-
микин, дегандек, бурчак-бурчакка тикилиб, хонадан
сскин қайтиб кучага сирғаларди.

Унинг яна бир қизиқ одати:

хонага кириб-чиқаётганида, остонада ётган йир-
тиқ-сиртиқ оёқ кийимларига уйчан қарар, хонада
утирганида ҳам, негадир Мулла Тошпулатнинг маҳси-
си чоклари бўйлаб куз югуртирар эди!

Жиккак йигит бир куни Мулла Тошпулат ҳузурида
анча узоқ утирди.

— Йигит! Сен кимсен?! — деб суради, ниҳоят,
сабри тугаб, Мулла Тошпулат.

— Менми?! Илс... Этикдуз!

— Сен, Тоштемирга бирон ишинг бормиди?!

Йигит бошини чайқади.

— Бўлмаса, нега келдинг?!

— Биз бирга зиндонда ётган...

— Тоштемир горда...
— Биламан! Қурқиб, бормаётган эдим. Энди бориб турибман.

— Бу ёққа-чи?! Келишингга сабаб?!

— Менми? Сизга бир гапни айтмоқчи эдим. Лекин хафа бўласизми, хурсандми?!

— Мен хурсанд бўладиган ҳам, хафа бўладиган ҳам нарса қолмаган. Гапиравер! — деди Мулла Тошпулат.

— Тунов кунни гор яқинида юрган эдим. Қарасам, сўқмоқда бир түп йигит... Уста Маҳмудга яқин йигитлар! Бориб, нима гап, деб қизикдим. Биз Янги Даста тузмоқчимиз, Тоштемир бошлиқ, дейишди. Тоштемирга ёрдам бериш керак, дейишди... Ҳозир уёқда кетаётган ишни кўрсангиз!

Бунга одам хафа булар эканми?!

Аксинча, Мулла Тошпулатга бу яхши мужда булиб туюлди. Тоштемир сал нафас ростлайди, у ишдан бош кутариб, яшаш тарзи ҳам балки ўзгаради, деб умидланди.

Йўқ, эртаси кунни бориб, кўрди...

Тугри, Уста Маҳмуднинг йигитлари Тоштемирнинг ёнида тер тўкишмоқда; атроф-борлиққа жон кирган эди!

Бироқ Тоштемир ҳамон (барибир)

уз-узини уртамоқда, ёнмоқда эди!

Мулла Тошпулат бу гал ҳам умиди суниб, паришонланганича, уйига қайтди...

ЯНА БОЗОР...

У, албатта, бунинг бари Худодан, деб уйлар эди.

Шу билан бирга, яна бот-бот Хайдар Махсумни эслайдиган булиб қолган эди.

«Хайдар Махсум ёймачи ҳам,

олим ҳам,

девона ҳам,

афсунгар ҳам эмас! У — Ҳаққа ётган авлиё экан!

Уғлимни минг турфа савдоларга солган — уша!» —

деган гап Мулла Тошпулатнинг

хаёлидан кетмас эди.

Мулла Тошпулат уйда инқиллаб утирмай,

яна тугри «ошна»си уйига бораверар эди-ку, назирада,

Хайдар Махсум билан ҳисоб-китоб тугаган эди!

У энди яна бозорга қатнайдиган одат чиқарди.
«Ошна»сининг бозорда куринмаётгани унга аён эди;
излаётган ҳам эмасди...

эски-янги ёймачилар атрофида уймаллашиб, уларни гапта солишга уринмоқда эди. Ҳайдар Махсумдан бошқа ҳам — бирон киши топилиб қолар!

Мулла Тошпўлат:

«Ақл сотадиган одам йўқмикин?!» — аниқламоқчи эди.

Душанба куни борди.

Кейин, чоршанба.

Кейин, жумаи муборак.

Кейин,

пайшанба, якшанба кунлари ҳам борди.

Шундай кунлардан бирида

у кутмаган қизиқ воқеа рўй берди...

Аввалига Мулла Тошпўлат, узоқдан бозорда, дарвоза пинжида тизилган ёймачилар қаторида —

куя еган эски пўстак устида утирган

кимсага кузи тушиб,

шошиб-довдираб қолди.

Аммо, кейин, яқинлашиб, адашганини сизди;

пўстак устидаги бу зот, ажабки, —

бир гал Ҳайдар Махсум туғрисида «ахборот» берган —

Эзма ёймачи эди...

Мулла Тошпўлат Эзmani кўпдан буён курмаган, суриштириб ҳам, тополмаган эди. Бироқ бошқалардан унинг ҳаёт тарихини эшитган эди...

Бу одамнинг исми Абулфайз;

у бир пайтлар пойтахтда яшар эди.

Отаси жуда бадавлат киши эди.

Узи ҳам, хатти-ҳаракати ҳам бесўнақай Абулфайз ёшлигида қандай чиройли булганини тасаввур қилиш қийин. Отаси уни — ундан ҳам кўхли бир қизга уйлантириб қўйган эди.

Уларнинг уйида тўрт сандиқ китоб бор эди.

У эрка эди. Фақат дуслари билан гурунги қуриб юрар ва фақат...

китоб уқир эди.

Бир куни келиб, унинг отаси қазо қилди.

На дунёда қандай яшаш кераклигини, на ишнинг кузини биларди. Саккиз кунда

отасининг мол-мулкани елга совурди.

Шундан кейин, нозанин хотини уйда қолган-қутганини «супуриб» кетди...

Чинми, ҳазиллашибми, вақтида Сукрот:

«Ҳеч иккиланмай уйланагур. Хотининг яхши чиқса, бахтли бўласан. Ёмон чиқса — файласуф!» — деган экан.

Абулфайз биринчи хотинидан ажраб,

файласуф бўлмаганидек,

энди камбағал бир қизга уйланиб, барибир

бахтли ҳам була олмади.

Рузгор тебратиш, нон топиш керак эди!

У пойтахтдан қариндошларини «қора»лаб —

унут бир вилоятдаги унут бир шаҳарга кучиб келди.

Лекин қариндошларидан «ис» чиқмади.

Ҳар хил иш билан ҳам шуғулланиб курди, —

натижа бўлмади.

Абулфайзга отасидан қолган тўрт сандиқ китоб жонидан азиз эди! Ичак қулдираб тургач...

Бозорга йул солиб, ёймачиликка ўтди.

(Шу, китоб сотганида, у Ҳайдар Махсум билан гоҳ-гоҳида дардлашган эди!)

Китоблар ҳам соб бўлди.

Абулфайз ўзи билан хотини устидан бошқа —

уйда борини бозорга ташиб, сотишга одатланди...

Камбағаллик айб эмас, дейишади.

Бу гап дунёда очлик, муҳтожликни кўрмаган одамлардан чиққан!

Юрган йулингда оч ва ноилож қолишдан шарманда нарсан йуқ!

Саёҳат пайти оч қолиб, икки одамдан бирининг кузига иккинчиси товуқ бўлиб курина бошлаган экан...

Ночор қолиб, баргдан куйлак-иштон тиккан, хивичдан пойабзал туқиган одамлар озми?!

Мана, энди...

Мулла Тошпулатни ажаблантириб, —

Абулфайз негадир Ҳайдар Махсумга «ухшаб утириш»ни

узига касб қилган эди!

Мулла Тошпулат

Абулфайз (Эзма ёймачи)га бехос рупара келгач, —
сал улкасини босиб,
қушқуллаб қуришди.

Кейин,

сабр-тоқати етмай,

Ҳайдар Махсумга илк бора юзлашганида булгани-
дек:

— Узр, албатта, биродар... Нега бозорда бундай
утирибсиз?! Нима сотяпсиз?! — деб сўради.

Минг Ҳайдар Махсумдек қур тукиб,
жиддий, кибор қиёфага киргани билан, Абул-
файз —

Ҳайдар Махсум эмас! Буни ҳис этганиданми?! —
узини торозига солмади.

— Ақлимни сотаман! — деди дарҳол.

Мулла Тошпулат неча кундирки, бозор айланиб,
«ақл сотадиган одам»ни излаётгани-ю, таниш ёймачи-
ни учратганидан мамнун эканлигига қарамай, —

шу аснода дупписини осмонга отиб, ирғишламади!

Энсаси қотган, ҳафсаласиз бир куйга тушган эди!

— Мен уни қандай оламан?! — деб қизиқсинди,
барибир.

— Ҳаммаси ёзиб қўйилган! — деди ёймачи, этаги
остида ётган бир уюм учбурчак хатни кўрсатиб. Бу
етмагандек (Эзма-да! Чидайсиз!) тушунтирди. — Бу-
лак-булак сотяпман! Арзон. Ун тангадан...

— Бупти. Бир қисим беринг, — деди Мулла Тош-
пулат.

У бозордан чиққанича, тепаликка кўтарилаётиб, —
йулдаги утиб кетаётган болага хатларни уқитди.

Абулфайз бекорчиликдан хаёлига келган ҳар бало-
ни қоғозга тиркаган эди!

Масалан:

*«Уйингизда сичқон купайиб кетган булса, думидан
тутиб, беш марта ерга уринг. Кейин, устига озгина
кул сепиб қуйсангиз, улади».*

*«Ёмон қушни билан дарвозанингизни ёнма-ён қур-
манг».*

*«Хотинингиз эгри йулдан юрмасин десангиз, бир
оёгига ип боглаб қуйинг. Ёки, янги уйланганда,
ялангоёқ ҳовли атрофида уч марта югуртиринг».*

«Муаллими аҳмоқ бўлса, болангизни мактабини бошқа қилинг».

Бу барчаси алмой-алжойи гаплар эканлигидан,
Мулла Тошпулат кучадаёқ хатларни йиртиб,
ташлаб кетди.

У бир неча кун Абулфайзни эслаб юрди.

Яна куришмоқчи эди! Ёймачининг:

«Сотадиган бундай бутунроқ ақли борми?! Ёки,
чунтагидек калласи ҳам қуп-қуруқми?!» — билишни ис-
тар эди.

Аммо кучада бир куни тасодифан...

турт-беш йигит йўлини пойлаб, Абулфайзни аёвсиз
дуппослашадиганининг гувоҳи бўлди.

Мулла Тошпулат тушунди...

Дунёда ақл сотиш ҳар кимнинг ҳам қулидан кела-
вермас экан!

Буниси майли.

Пустак устида утирган зотнинг ҳаммаси —

Авлиё бўлавермас экан!

Хуллас,

Мулла Тошпулатга Ҳайдар Махсумга ухшаган
одамни вақтида Худо

бир карра йулиқтирган экан!

Ахийри...

Мулла Тошпулат

чор-ночор

Мағриб томонга, шаҳар этагига қараб юрди.

АВЛИЁ...

У узоқ йул юриб, қоқиниб-суриниб,
тубида шағиллаб сув оқаётган жар бўйидаги пачоқ
ҳовлига етиб келди.

Бу гал Ҳайдар Махсумга нақ дарвоза олдида юз-
лашди.

— Қани, ичкарига. Тортинг! — деди Ҳайдар Мах-
сум Мулла Тошпулат билан қули учини бериб, кури-
шаркан.

«Ошна»си дийдорини яна курганидан суюниб-ҳая-
жонланган Мулла Тошпулат, унинг чўккан, ориқ ел-
каларига тикилиб, изидан босди.

Бу ерда ҳамма нарса эски ҳолида эди:

биргина деразасига бўйра парда осилган нимқо-

ронги даҳлиз; тўртта пўстак ташлаб, уртада яланг хон-тахта турган хона...

Улар пўстакка келиб қўнишгач, —

кўзлари порлаган, новча бир усмир (Ҳайдар Махсумнинг невараси бўлса керак!) дастурхон ёзиб, икки коса сув, битта қотган нон келтирди.

(Сув билан нон шу паллада Мулла Тошпулатга Тоштемирни эслатди!)

— Уйда бори. Ош бўлсин; дастурхонга қаранг, — деди Ҳайдар Махсум.

Мулла Тошпулат нонни ивитиб еди. Сув ичди.

Ниҳоят, «ошна»си билан суҳбатлашишга чоғланди.

— Тинч юрибсизми, биродар?! Кун утяптими?! — деди Мулла Тошпулат. — Аҳволлар қалай?! Соғлиқ қалай?!

— Руҳ йуқ, ҳол йуқ, — деди Ҳайдар Махсум. — Баъзан дунёда юриш ҳам ёқмай қолар экан...

— Сиз ҳали бардамсиз! Менинг аҳволим чатоқ. Бугун бўлмаса, эртага уламан, деб турибман... Омонатни топшириш фарз! Лекин ўғлимдан кўнглим тинч эмас. Дунёдан куйиб утадиганга ўхшайман...

— Нима, ўглингизга ҳалиям эс кирмадими?! Углингиз ақлли бўлмадими?! — қизиқсинди Ҳайдар Махсум.

— Уғлим яхши... Одам бўлиб қолди! Бу борада шикоят қилмайман... Лекин тоғдай йигит мум бўлиб эриятти! Курсангиз, эшикдан тушган бир кесим нур, дейсиз... Зигирдек ёмонликка тоқати йуқ. Ҳаётдан қўл тортган. Жуда ғариб бўлиб қолган...

Ҳайдар Махсум бир оз паришонланди.

— Инсон қисмати шу! — деди Мулла Тошпулатга у ғамгин қараб. — Эзгуликдан қайтиб, ёвузга айланади! Ёки, ёвузликни инкор қилиб, эзгуликка етиб келади! Учинчи йўл йуқ! Излаган билан ҳеч нарса чиқмайди. Азалдан шундай...

Бу жавобни олишини Мулла Тошпулат аниқ билмаса ҳамки, кўнглининг аллабурчида ҳис этган эди! Ақлинг ё у, ё бу ярми — сенинг насибанг! Яшайсан! Бошқа илож қанча!

Бунга тушунмаса, Мулла Тошпулат, шошиб, аллақачон «ошна»сига учрамасмиди?!

Шунга қарамасдан, ҳозир юраги тарс ёриладигандек кўйга тушди.

— Ақалли, фойдали бир маслаҳат! — деб пичирлади у эзилиб. — Мен-ку, кетаман; болам бахтсиз! Ишо-

нинг! Мен уқимаганман; сиз олимсиз. Ҳар нарса қулидан келадиган авлиёсиз... ёрдам беринг! Сиз ақлингизни сотиб бўлгансиз. Биламан! Лекин дукондорлар ҳам пештахта остига бир нарса ташлаб қуяди...

Мулла Тошпулат қўйнига қулини тикди.

Бироқ шу пайт Ҳайдар Маҳсумнинг ранги оқариб, лаблари гезарди.

— Ҳақ гапни айтайми?! — Мулла Тошпулатнинг қузига тик боқди «ошна»си. — Мен афсунгар ҳам, авлиё ҳам эмасман! Оз-моз илмим бор; унинг ҳам фойдаси йуқ... Бешта қиз чиқардим; узи бўлмас экан! Менинг ақлим ҳам... ҳаминқадар! Уғлингизга дуодан нимадир тегиб, нимадир мос келгани — тасодиф. Худонинг иродаси! Балки, Худо менинг ноламни эшитгандир?! Биз ғариблармиз, гадолармиз! Бу дунёда таги-полармиз! Ҳеч қачон қосаси оқармаган... Ахир, уйламайсизми, ақлим иш берса, мен шунчалик қашшоқ яшармидим?! Узимга эн булолмаган сизга буй буламанми?!

Мулла Тошпулат қулини қўйнига тикқанича, қотиб қолган эди.

Ҳайдар Маҳсум ақлли одам эди. Туғрисини айтган эди!

Лекин Мулла Тошпулат ҳам ақлли одам эди. Ишонмади!

«Бу дунёда дардқаш-бенаво куп эканлигини у билмаптими?! Унинг узи отлиқ эмас, пиеда. Фуқаро! Халқнинг ичида юрибди! Гапириш шарт эканми?!»

Мулла Тошпулат жуда хафа бўлиб кетди.

У, менга «ошнам» энди яхшилик қилгиси келмаяпти, негадир қизганяпти, деб уйлади.

Яқин кишингдан озор чекиб-упкалангандек: «Шунақа экан-да! Майли! Майли!»— деганча урнидан туриб, кексалигини ҳам унутган шиддатли бир ҳолатда Ҳайдар Маҳсумнинг уйини тарк этди...

6

ЯНА МУЛЛА ТОШПУЛАТ...

Дунёда Худонинг имтиҳони куп.

Биттаси — кексалик бўлса,

иккинчиси — кексайганда ёлғиз қолиш!

Учинчиси ҳам бор.

Буниси — шундай пайтда оғир тортиб,
етиб қолиш!

Худо курсатмасин, бехосдан улиб кетсанг, —
улганингни биров билмаслиги ҳам мумкин...

Хуп, Мулла Тошпулатдан ўгли узоқда юрибдими,
юраверсин; қизлари, куёвлари, неваралари-чи?! Улар
хабар олиб туришади. Аммо, булак тургандан кейин,
сенга биров посбонлик қила олмас экан! Бунинг усти-
га, дадамиз ҳали бақувват, беш-ун йил яшайдилар,
деб уйлашади. Мулла Тошпулатнинг юраги тукилиб-
битганини билишмайди!

Қисқаси, Мулла Тошпулат уйда уч-турт кун улади-
ган булиб ётди. (Ўзича, ана кетаман-мана кетаман,
деган ҳолда эди!) Кейин...

бир куни дарди енгиллашди.

Бу — унга шамнинг сўниш олдидан лопиллаши
булиб туюлди. Ўғлим билан — бориб, узим видолаш-
масам, у беҳабар қолади, деб уйлаб,
уйдан кучага чиқди.

Шахар ташқарисига йўл олди. Ҳоли йўқлигидан,
тухтаб-тухтаб, бораверди.

Бир тухтаганида, бошини кутариб қаради:

горга яқинлашган эди.

Эътибор берди:

қурилаётган обида нақ осмонга урлабди!

Яна бир оз юргач;

обида ёнида Уста Маҳмуднинг йигитлари

қуйманишаётганига кузи тушди.

Кейин:

сайхонликда бир неча қизалоқ капалак қувиб юр-
гани,

негадир этикдуз Илёс улар билан бирга

сақраб-уйноқлаётганини кўрди.

Шу пайт...

пайқади:

гор олдидаги катта бир тош устида

Тоштемир билан...

Нигор! —

ёнма-ён, бошларини эгганча,

сўзлашиб

утиришар эди.

У ажабланди. Сўнг, хаёлидан кечди:

«Нигорни бу ёққа манови Илёс олиб келганга ўх-
шайди! Тоштемир баъзан Илёс, деб гапиргувчи эди.
Шу Илёс бўлса керак-да!»

Унинг яна ҳаёлидан кечди:

«Дунёда ўз ҳаётидан кўпроқ бошқанинг ҳаёти, ўз бахтидан кўпроқ бошқанинг бахтини уйлайдиган одамлар бор! Яратганингга шукр, Худойим!»

Мулла Тошпулат БУ ЕРДА ҳеч кимга халал бергиси келмади.

У ўгли, ўгли туфайли ўз аҳволидан қаноат туйиб, орқага бурилди ва...

туғри Мағриб томонга қараб кетди.

...«Ошна»си (ёймачими, олимми, девонами, афсунгарми, авлиёми) ким?! — Мулла Тошпулат ҳамон билмас эди. Бу — уни энди

қизиқтирмаётган ҳам эди!

...Ҳайдар Махсумнинг невараси келтирган сув билан қотган нонни паққос туширгач, —

у куйнидан бир ҳовуч танга чиқариб, хонтахта устига ташлади:

— Сизга барибир раҳмат, биродар! Буни олиб куйинг. Мен энди яқин орада улмайдиганга ухшайман! Ишлар шунақа булиб қолди...

Мулла Тошпулат ақлли одам эди. Туғрисини айтди!

Лекин Ҳайдар Махсум ҳам ақлли одам эди. Мулла Тошпулатнинг «дарди»га тушунди!

1993-1995 йиллар